

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет філології

Кафедра української мови

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему «Транспозиційний потенціал іменника в сучасній українській мові:
граматичний аспект (на матеріалі роману Василя Шкляра «Тінь сови»)»

Виконав: студент II курсу,
групи УМЛс/о-21м
Спеціальності 014 Середня освіта
014.01 Українська мова і література
Започтний Н. Р.

Керівник – доктор філологічних наук,
професор Барчук В. М.

Рецензент – кандидат філологічних наук,
доцент Лазарович О. М.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОЗИЦІЇ ІМЕННИКА.....	6
1.1. Поняття та проблема транспозиції в мовознавстві	6
1.2. Ступені та різновиди міжчастиномовної транспозиції	15
1.3. Транспозиція відмінкових форм іменника в сучасних морфологічних дослідженнях.....	24
Висновки до Розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2. ТРАНСПОЗИЦІЯ ІМЕННИКІВ У РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ТІНЬ СОВИ».....	36
2.1. Ад'єктивна транспозиція іменника	36
2.2 Вербальна транспозиція.....	43
2.3 Адвербіальна транспозиція іменника	49
2.3.1 іменникова адвербіалізація за значенням	49
2.3.2 іменникові часові словоформи.....	53
2.3.3 іменникові казуальні словоформи	54
Висновки до Розділу 2.....	56
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

АНОТАЦІЯ

Дипломну роботу на тему «Транспозиційний потенціал іменника в сучасній українській мові: граматичний аспект (на матеріалі роману Василя Шкляра «Тінь сови»», подану на здобуття магістерського рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (українська мова і література), присвячено актуальній і перспективній мовознавчій проблематиці – дослідженню транспозиційного потенціалу іменника в сучасній українській мові.

У першому розділі узагальнено відомості про поняття та проблему транспозиції в мовознавстві.

У другому розділі проаналізовано особливості ад’єктивної транспозиції іменника.

Висновки репрезентують результати роботи та окреслюють перспективу дослідження.

Ключові слова: міжчастиномовна транспозиція, казуальні словоформи, відмінкові форми іменника.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасній лінгвістичній українській науці залишається актуальною проблема оновлення теоретично обґрунтованих і практично перевірених положень та понять граматичного складу мови. На основі теорії транспозиції, досліджуваної в українському мовознавстві у працях таких вчених як І. Вихованця, К. Городенської, Н. Костусяк та інших, сформувався напрям, який охоплює взаємозв'язок морфології, синтаксису і словотвору й завдяки якому лінгвістична терміносистема збагачується новими поняттями та термінами. Дослідження сфокусоване на морфологічній системі іменника, на виділенні його одиниць і категорій, які, під впливом новітніх ідей, сформульованих на основі теоретичних засад транспозиції та функційно-категорійної граматики, зазнали транспозиційних змін під впливом граматичних, синтаксичних та семантичних значень.

Мета – дослідити транспозицію іменника у романі В. Шкляра «Тінь сови».

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних **завдань**:

- 1) схарактеризувати поняття та проблему транспозиції у мовознавстві;
- 2) описати ступені та різновиди міжчастиномовної транспозиції;
- 3) виділити ад'єктивну транспозицію іменника у романі;
- 4) проаналізувати вербальні транспозиції у романі.
- 5) Визначити та описати адвербіальну транспозицію іменника у романі «Тінь сови» В. Шкляра та її різновиди: за значенням, вокативну, причини та часу.

Об'єкт дослідження – граматична транспозиція іменника.

Предмет дослідження – іменникові грами у вторинній синтаксичній функції у реченні (синтаксична ад'єктивація, вербальна адвербіалізація).

Методи дослідження. У роботі було використано такі методи: пошуково-дослідницький для аналізу наукової літератури; метод часткової вибірки для оформлення матеріалу для практичного дослідження, а також описовий метод для характеристики транспозиції іменників у романі. Зокрема, використано методику дистрибутивного аналізу для встановлення частиномовної належності виділеної одиниці. Метод статистичного аналізу у діаграмах.

Наукова новизна одержаних результатів. Науково узагальнено та комплексно схарактеризовано транспозиційні властивості іменника як частини мови.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використанні під час подальших досліджень транспозиції іменника, а також під час вивчення розділу «Морфологія» у курсі Сучасної української літературної мови та інших мовознавчих дисциплін.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (61 позиція). Загальний обсяг роботи – 69 сторінок (58 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПОЗИЦІЇ ІМЕННИКА

1.1. Поняття та проблема транспозиції в мовознавстві

Проблема транспозиції є однією з найбільш дискусійних у сучасному мовознавстві, що відображає різні підходи науковців до трактування цього явища та різні термінологічні позначення.

Перш за все звернімо увагу на те, що у сучасному мовознавстві для позначення загального явища перехідності в системі частин мови використовуються такі терміни: конверсія, взаємоперехід частин мови, синтаксична деривація, невласне-деривація, лексико-семантична тотожність, частиномовна деривація, граматична омонімія, граматикалізація, синкретизм, неморфологічний або морфолого-синтаксичний словотвір, лексико-граматична субституція тощо [31, с. 7].

Як зауважує І. Ярошевич, найпоширенішими серед типів транспозиції є: транспозиція, частиномовна транспозиція, міжкатегорійна транспозиція. Кожен із цих видів відіграє важливу роль у процесі мовної адаптації й трансформації слів та висловлювань у контексті. Транспозиція в загальному розумінні охоплює зміни в синтаксичних зв'язках і функціональній ролі мовних одиниць у реченні, що дозволяє створювати нові значення або додавати до висловлювання стилістичну виразність. Частиномовна транспозиція зосереджується на зміні морфологічних властивостей слова, коли воно починає функціонувати в іншій частині мови, наприклад, іменник може використовуватися як прикметник чи навпаки. Міжкатегорійна транспозиція стосується більш широких змін, коли слово переходить до іншої мовної категорії, зберігаючи або змінюючи своє значення залежно від контексту. Така гнучкість мовних одиниць забезпечує багатство виражальних засобів у мові та сприяє ефективності комунікації [31, с. 7]. У нашому дослідженні увагу зосереджено саме на транспозиції частин мови.

Н. Мединська зауважує, що сучасні теорії транспозиції здебільшого спираються на досвід та досягнення лінгвістичних досліджень минулих епох. Дослідниця зазначає, що саме швейцарський мовознавець Ш. Баллі, учень і послідовник Ф. де Соссюра, вважається засновником теорії транспозиції. Він першим звернув увагу на значні потенційні можливості переходів у сфері функціонування мовних одиниць, зазначивши: «Категорії становлять реальність, і якщо мова з такою легкістю переводить знаки з однієї категорії в іншу, то це робиться за допомогою сукупності спеціальних засобів транспозиції, які мова передає в розпорядження мовлення...» [15, с. 396]. Науковець вважав, що транспозиція відіграє важливу роль у розширенні номінативних можливостей мови.

У вузькому розумінні транспозиція, або функційна транспозиція, визначається як перехід слова з однієї частини мови до іншої або його використання в ролі іншої частини мови. Традиційно виділяють два ступені цієї транспозиції: 1) неповна, або синтаксична, коли змінюється лише синтаксична позиція слова, але його морфологічна приналежність до певної частини мови залишається незмінною; 2) повна, або морфологічна, коли формується нове слово, яке належить до іншої частини мови. В залежності від частини мови, до якої переходить слово, розрізняють субстантивацію, ад'єктивацію, вербалізацію, адвербіалізацію, прономіналізацію тощо [15]. Отже, транспозиція трактується у широкому та вузькому розумінні. Відповідно у широкому – це будь-яке переносне вживання мовної форми, а у вузькому функційна транспозиція, а саме власне перехід однієї частини мови в іншу.

Зокрема, українському мовознавстві транспозицію розглядають як перехід слів з однієї частини мови до іншої, який під впливом функціональних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження [15]. Синтаксична транспозиція створює функціонально співвідносні синтаксичні одиниці, що регламентують синтаксичне структурування певних значень. Вона свідчить про переміщення

слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію і є початковим ступенем переходу в системі частин мови. Морфологічна транспозиція закріплює морфологічне закріплення формально-синтаксичної функції в реченні. Семантичний ступінь переходу сигналізує про набуття транспозитом іншого, порівняно з вихідною, лексичного значення і є завершальним у частиномовному переході.

У свою чергу, К. Симонова звертає увагу на значний внесок О. Потебні у дослідження перехідних явищ у системі частин мови в українському мовознавстві. О. Потебня наголошував, що мова, як динамічне явище, постійно перебуває у стані змін, і граматичні категорії, такі як дієслово, іменник, прикметник чи прислівник, не можуть розглядатися як статичні й незмінні. Він зазначав: «Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитись на граматичні категорії, такі як дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди визначене постійними властивостями думки. Навпаки, навіть протягом відносно коротких періодів ці категорії помітно змінюються» [25, с. 74]. Висловлювання підкреслює роль перехідних явищ як фундаментального механізму еволюції мовної системи, яка адаптується до змін у суспільстві, культурі та мисленні.

К. Симонова вбачає у транспозиції один із основних показників життєздатності мовної системи, її здатності до постійного розвитку та трансформацій. Вона зазначає, що транспозиція виступає своєрідним механізмом балансування мовної структури, завдяки якому система не лише адаптується до нових умов, але й зберігає свою динамічність. За словами дослідниці, транспозиція сприяє тому, що мовна система «ще більше змінюється і урівноважується», що є запорукою її життєздатності. В іншому разі мовна система «застигла б, стала нерухомою, а тому й мертвою» [25]. Така концепція не лише демонструє важливість перехідних явищ у функціонуванні мови, а й підкреслює їх роль у забезпеченні її стабільності через постійні адаптації та оновлення [25, с. 74].

Звернімо увагу й на трактування транспозиції у «Лінгвістичній енциклопедії» О. О. Селіванової, де цей термін має багатогранне тлумачення, охоплюючи три основні значення, кожне з яких супроводжується вказівками щодо сфер його застосування. Передусім транспозиція розглядається як дериваційний термін, що стосується типу відношень між твірною та похідною основами слова. У цьому контексті транспозиція характеризується тим, що твірна і похідна основи зберігають спільне понятійне ядро, але належать до різних частин мови [24, с. 748]. Такий підхід підкреслює зв'язок між семантикою слів та їх граматичною формою, демонструючи гнучкість мовної системи у створенні нових мовних одиниць.

Прикладом такого явища є утворення абстрактних іменників від дієслів та прикметників (читати – читання, співати – спів, молодий – молодість, щедрий – щедрість). Це дозволяє передати дії, якості чи стани у формі абстракцій, що сприяє різноманітності виражальних засобів мови. Також транспозиція поширюється на утворення якісних прислівників від прикметників (веселий – весело), що дає змогу уточнити спосіб дії чи характер процесу. Щодо іменників, транспозитивними для них є відносні прикметники (скло – скляний), які описують предмети через властивості, пов'язані з їх матеріалом, функцією чи іншими ознаками [24, с. 748].

Також транспозиція є ключовим морфологічним терміном, який описує використання однієї граматичної форми в значенні іншої в межах однієї парадигматичної опозиції. Вона демонструє гнучкість і адаптивність мовної системи, яка дозволяє змінювати функції мовних одиниць відповідно до комунікативних завдань, зберігаючи при цьому граматичну і семантичну логіку.

У дієслів транспозиція виявляється у зміні граматичних категорій, таких як спосіб дії, особа, число чи час. Наприклад, форма дієслова в умовному способі може вживатися для вираження гіпотетичної дії чи ввічливості (я б пішов – як гіпотеза чи прохання), тоді як форма минулого

часу може використовуватися для вираження історичного чи умовного характеру дії (як у конструкціях на зразок «якби я знав, то...») [24, с. 748].

Для іменників транспозиція зазвичай стосується зміни числа, яка не просто змінює кількісний аспект, але й впливає на значення слова. Наприклад, слово в множині може використовуватися для позначення загальної категорії чи явища (вода – води як різновиди водних ресурсів). У займенниках транспозиція охоплює категорії особи та числа, що дозволяє створювати відтінки ввічливості, узагальнення чи дистанційованості. Наприклад, використання займенника «ви» замість «ти» вказує на формальність чи повагу, а в деяких випадках — на узагальнення («ви як представник групи») [24, с. 748].

Що стосується якісних прикметників і прислівників, транспозиція зосереджується на ступенях порівняння, які змінюють ступінь інтенсивності чи характеристики. Наприклад, форма найвищого ступеня порівняння прикметника чи прислівника («найкращий», «найшвидше») може бути використана для підкреслення винятковості чи абсолютності якості, тоді як форма вищого ступеня («кращий», «швидше») вказує на відносну перевагу.

Варто наголосити на тому, що транспозиція є синтаксичним терміном, що означає: «...використання частин мови у функції неморфологізованих членів речення (наприклад, іменника у функції означення, інфінітива у функції підмета), а також одного комунікативного типу речення в значенні іншого (наприклад, питального речення у значенні розповідного)» [24, с. 748].

В. Борецький описує трактування транспозиції О. Демською, яка чітко пояснює явище транспозиції у своєму дисертаційному дослідженні, визначаючи його як «називання нових реалій світу вже наявними в мові знаками» [2, с. 38]. Дослідниця не включає до транспозиційних явищ розвиток семантики багатозначного слова, називаючи такі випадки дивергенцією. На думку В. Борецького, це визначення потребує уточнення: «транспозиція – це вмотивоване або свідоме називання нових реалій вже

існуючими знаками». Таке уточнення необхідне, щоб виключити випадкові збіги фонемних комплексів новоутворених слів з тими, що вже існують. Наприклад, лексема «американка» має щонайменше п'ять значень, пов'язаних між собою частковою мотивацією, але таких, що не створюються одне від одного [2, с. 38].

І. Пасічник акцентує увагу на специфіці використання терміну «деривація» для позначення явища транспозиції, пропонуючи детальний аналіз його функціонування на лексичному та синтаксичному рівнях. Вчений пояснює, що лексична деривація передбачає зміну лексичного значення похідного слова відносно твірного, зберігаючи при цьому незмінною первинну синтаксичну позицію. Наприклад, утворення іменників від дієслів (читати – читання) зберігає відношення до дії, але водночас розширює семантичні горизонти через створення нових понять [23].

Синтаксична деривація, за І. Пасічником, яка часто ототожнюється із синтаксичною транспозицією, має інший характер, зосереджуючись на модифікації категорійних ознак одиниць вихідної частини мови. Таким чином, слово стає синтаксичним дериватом (або, у нашому контексті, синтаксичним транспозитом). Наприклад, слово «великий» у фразах «великий будинок» та «великі знання» демонструє зміну синтаксичної функції, зберігаючи при цьому своє значення, пов'язане з розміром чи масштабом. І. Пасічник наголошує, що подібна модифікація сприяє багатофункціональності мовної системи, дозволяючи їй адаптуватися до нових умов спілкування і задовольняти зростаючі потреби комунікації. Тому вивчення дериваційних процесів є важливим для розуміння динаміки мовних змін і розвитку мовної структури [23].

За словами О. Сулими, транспозиція розглядається не лише як спосіб деривації, а й як важливий механізм для уникнення лакун (пропусків, відсутніх членів у парадигмі) у структурі чотирирівневої лексичної парадигми, що базується на принципах логічної побудови. В ідеалі така парадигма має включати чотири слова, кожне з яких належить до основних

частин мови: іменник, прикметник, дієслово та прислівник. Транспозиція виконує функцію своєрідного «заповнювача», забезпечуючи симетричність і гармонійність мовної системи, яка дозволяє ефективніше передавати зміст. Наприклад, повноцінні та симетричні парадигми, такі як «учитель – учительський – учителювати – по-учительському» і «лікар – лікарський – лікарювати – по-лікарському», демонструють, як кожен елемент доповнює решту, створюючи єдність і завершеність [28, с. 100].

О. Сулима також наголошує, що транспозиція виступає необхідним інструментом для мовної системи, коли певний елемент у парадигмі відсутній або слабо представлений. У таких випадках транспоноване слово виконує роль «латки», компенсуючи структурну недостатність і забезпечуючи мовній системі функціональну повноту. Наприклад, у мовах, де деякі частини парадигми не завжди мають прямий лексичний відповідник, транспозиція стає ключовим механізмом для створення необхідних форм. Такий підхід не лише забезпечує функціональність мови, але й дозволяє їй залишатися гнучкою і динамічною, здатною до адаптації в умовах комунікативних змін. Тому дослідження транспозиції, як механізму заповнення лакун, є важливим для глибшого розуміння закономірностей розвитку мовної системи та її здатності до інновацій [28, с. 100].

І. Мельник визначає наступні характерні риси слів, що зазнають міжчастиномовних переходів: 1) словоформи змінюють обсяг свого початкового значення або набувають нових значень, характерних для вихідних лексем; 2) словоформи втрачають свою попередню морфологічну парадигму; 3) словоформи втрачають синтаксичні зв'язки, притаманні вихідним лексем [19, с. 35].

У свою чергу В. Ожоган виділяє фактори, що впливають на процес транспозиції, серед яких можна виділити основні: 1) переміщення частини мови в нетипову для неї синтаксичну позицію (позиційне зміщення); 2) редукція компонента, якому підпорядковувався вихідний трансформ або з

яким він корелює; 3) зміна в морфологічному оформленні граматично пов'язаного з ним компонента; 4) зміна синтаксичної функції [22, с. 20].

Зокрема, І. Мельник стверджує, що перехід слів у нетипові формально-синтаксичні позиції дослідники вважають основною причиною виникнення явищ синкретизму в рамках частин мови. Вторинне синтаксичне функціонування створює передумови для різноманітних міжчастиномовних переходів, що передбачають втрату диференційних ознак одного лексико-граматичного класу та набуття ознак іншого класу.

Типовим прикладом транспозиційних міжчастиномовних відносин є вживання прикметників у функції присудка, що вказує на їхнє переміщення з лексико-граматичного класу прикметників до дієслівного класу. Наприклад, у реченнях типу «Вона гарна» чи «Річка тиха», прикметники «гарна» і «тиха» набувають ознак присудка, що демонструє перехідність їхньої функції. У таких випадках прикметники поєднують лексичну значущість статичної характеристики з предикативною функцією, що притаманна дієсловам [19, с. 37].

Такі явища характеризуються синтезом диференційних рис дієслівного та прикметникового лексико-граматичних класів, що є свідченням складності й багатогранності транспозиційних процесів. Синкретизм, який проявляється у таких випадках, стає невід'ємною ознакою динамічних лінгвальних процесів. Він забезпечує мовній системі рухливість і здатність адаптуватися до нових комунікативних потреб. Завдяки транспозиції мовна система зберігає баланс між стабільністю та варіативністю, оскільки трансформації в межах лексико-граматичних класів дозволяють уникати застою й забезпечують оновлення мовних ресурсів. У цьому контексті транспозиція слугує не лише засобом інновації, а й механізмом, який підтримує життєздатність мовної системи, збагачуючи її функціональними можливостями [19, с. 37].

Основою синтаксичної транспозиції, як зауважує І. Мельник, з одного боку, є позиційна закріпленість або функційна спеціалізація основних частин

мови, тобто їхня здатність займати певну формально-синтаксичну позицію, визначену категорійним значенням. З іншого боку, це їхня позиційна рухливість. Кореляція частин мови та їхніх формально-синтаксичних функцій зумовлюється двома протилежними тенденціями: а) прагненням до однозначного синтаксичного використання категорій і їхньої синтаксичної спеціалізації; б) використанням морфологічних категорій у нетипових, вторинних функціях [19, с. 37].

До лінгвістичних причин явищ перехідності Н. Малюга відносить такі:

- 1) відсутність у мові необхідних слів і конструкцій для вираження думки;
- 2) прагнення до економії мовних засобів;
- 3) багатозначність мовних одиниць;
- 4) необхідність диференціації смислових зв'язків і відношень;
- 5) семантична місткість синкретичних утворень;
- 6) вимоги самої структури мови [14, с. 92].

Загалом за спостереженнями Т. Вінникової, на сьогодні в лінгвістиці немає єдиного загальновизнаного визначення явища транспозиції частин мови. Майже кожна наукова розвідка містить авторське пояснення відповідних термінів і понять, на основі яких описуються та узагальнюються категорії і концепти, що використовуються дослідниками, виокремлюючи певні актуальні аспекти. Дослідниця зазначає, що багато сучасних учених пропонують власні інтерпретації певних понять чи термінів, вводячи нову термінологію, часто без нагальної потреби, зазвичай навіть не узгоджуючи їх із традиційними визначеннями [8, с. 124].

Термінологічну систему на позначення явища транспозиції частин мови Т. Вінникова класифікує за науковим поширенням та рівнем сформованості на такі категорії:

1. Стабільні терміни – це загальновизнані й часто використовувані в лінгвістиці поняття, такі як: перехід, перехідність, транспозиція, транспозиція частин мови тощо. Вони широко застосовуються в навчальних програмах, підручниках і науковій літературі.

2. Умовні терміни – це терміни, які не отримали загального визнання та не мають чітко окресленого значення. До них належать: взаємопроникність,

міграція частин мови, транспонування тощо. Серед цих номінацій виокремлюються індивідуальні терміни, образні вирази-терміни, вислови та провізорні (тимчасові або попередні) терміни, які ще не пройшли процес остаточної термінологізації. Таких термінів існує значно більше. [8, с. 124].

Отже, узагальнюючи трактування поняття «транспозиція», можемо зробити висновок, що термін означає перехід однієї частини мови в іншу у наслідок функційно-семантичних та синтаксичних змін. Така перехідність спричинена перш за все недостатньою кількістю лексем для вираження думки, прагненням до економії у мові, а також семантичним наповненням синкретичних утворень.

1.2. Ступені та різновиди міжчастиномовної транспозиції

Явище транспозиції найчастіше спостерігається в системі повнозначних частин мови, проте воно також поширене і в системі службових слів, або службових частин мови за транспозиційною термінологією.

Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови, яка враховує семантичні, морфологічні та синтаксичні ознаки, І. Пасічник виділяє такі рівні переходу в системі частин мови: 1) синтаксична, морфологічна та семантична субстантивація; 2) синтаксична, морфологічна та семантична вербалізація; 3) синтаксична, морфологічна та семантична ад'єктивація; 4) синтаксична та морфологічна адвербіалізація тощо. Важливо зазначити, що на відміну від інших міжчастиномовних переходів, транспозиція частин мови у прислівник є двоступеневим процесом, який відбувається виключно на синтаксичному та морфологічному рівнях [23].

Частини мови мають різні транспозиційні можливості. Типовим прикладом транспозиційних міжчастиномовних відношень є відприкметникова вербалізація. У сучасній українській літературній мові перехід прикметника в дієслівну сферу є тріступеневим процесом, що

охоплює синтаксичний, морфологічний та семантичний рівні. Аналіз транспозиції прикметника в дієслівний простір варто починати із синтаксичного рівня. Синтаксичний рівень відприкметникової вербалізації є початковою площиною, що характеризується значною позиційною рухливістю слів і їхнім семантико-синтаксичним варіюванням. Зміна первинної, означальної, формально-синтаксичної позиції прикметників на вторинну, присудкову, свідчить про перехід від прикметникової до дієслівної функції та підкреслює ключову роль синтаксичних чинників у визначенні частиномовної належності слів [23].

І. Мельник досліджуючи ступені транспозиції звертається до досліджень І. Вихованця, який розрізняє повний і неповний перехід у системі частин мови, розглядаючи транспозицію як триступеневий процес, що під впливом функціональних потреб може мати синтаксичне, морфологічне та семантичне вираження [19].

Початковим ступенем транспозиції, який вказує на переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію, за спостереженнями І. Мельника, І. Вихованець вважає синтаксичний ступінь частиномовного переходу. Синтаксична транспозиція призводить до зміни категорійних одиниць вихідної частини мови та змінює синтаксичну функцію слова, залишаючи його лексичне значення незмінним [19].

Вищим ступенем переходу є морфологічний ступінь, при якому вторинні формально- та семантико-граматичні функції трансформованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, до якої вони належать. Морфологічна транспозиція відображає «системну мовну граматикалізацію відповідного елемента» [19].

Завершальним і найвищим ступенем транспозиції І. Вихованець називає «семантичний ступінь», який полягає в значущій зміні семантичного навантаження мовної одиниці при її переході з однієї частини мови в іншу. На цьому етапі транспозиція не просто змінює граматичні функції або категорії, а трансформує саме значення слова, виводячи його на новий рівень

семантичної організації. Семантична транспозиція дозволяє мовним одиницям виконувати нові функції, які раніше не були властиві їм в рамках їх початкового граматичного контексту.

Синтаксичний ступінь транспозиції реалізується в межах основних частин мови, оскільки саме вони, крім категорійного використання, здатні до вторинного синтаксичного вживання. Часто через функціональні потреби кореляції між категорійним значенням і функцією порушуються. Тому кожна частина мови, окрім своєї первинної, здатна виконувати синтаксичні функції інших частин мови, тобто вторинні функції. Наприклад, іменники, прикметники, числівники та прислівники можуть переміщуватися зі своєї синтаксичної позиції в позицію присудка, яка зазвичай належить дієслову. Перехід інших частин мови у позицію дієслова відбувається аналітично [1, с. 140].

Зокрема, для синтаксичного ступеня переходу частин мови характерна висока позиційна рухливість слів, що призводить до їхнього семантико-синтаксичного варіювання. Переміщення частин мови зі своєї синтаксичної позиції на позицію, характерну для іншої частини мови, часто викликає зміни у морфологічному оформленні відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента.

Звернімо увагу й на неморфологізовані синтаксичні зміни – це такі зміни, що при переході відповідної частини мови в іншу не відображаються морфологічно. Морфологізовані синтаксичні зміни, навпаки, супроводжуються морфологічним відображенням при переході однієї частини мови в іншу.

В. Ожоган звертає увагу на типологію транспозицій Люсьєна Теньєра, який виділив такі її різновиди: проста та багатократна, категорійна та субкатегорійна, маркована та немаркована, формальна, послаблена, функційна, семантична тощо [22, с. 17].

В. Ожоган описує класифікації транспозицій різними вченими. Так, за повнотою охоплення мовознавці розрізняють два основні ступені

транспозиції: повну та неповну. І. Р. Вихованець і В. В. Гак визначають повну транспозицію (морфологічну) як процес, під час якого утворюється слово іншої частини мови, тоді як неповна транспозиція (синтаксична) означає зміну лише синтаксичної функції вихідної одиниці без зміни її морфологічного статусу [22, с. 18].

В. Ожоган виділяє два види транспозиції: імпліцитну (гіпостаз) та експліцитну (функційну). Імпліцитна транспозиція, або гіпостаз, передбачає зміну лише в синтаксичному оточенні та сполучуваності мовних одиниць. Вона не зачіпає глибинні зміни в лексичному або граматичному значенні, а лише перенаправляє одиницю до нової синтаксичної ролі, що дозволяє забезпечити більшу виразність або точність у контексті. Такі зміни часто відбуваються на рівні конструкцій або виразів, де одна частина мови, наприклад, іменник, може виконувати функцію іншої частини мови, наприклад, прикметника, без значущої зміни в семантиці або лексичному навантаженні.

Експліцитна транспозиція, або функціональна, виявляється в більш глибоких змінах, коли відбувається трансформація лінійного означуваного знака. Вона пов'язана з перенесенням мовної одиниці до іншої частини мови із суттєвою зміною її граматичних характеристик і, інколи, лексичних значень. Така транспозиція може призводити до створення нових мовних одиниць або навіть нових категорій, що збагачує мовну систему. У разі експліцитної транспозиції слово або вираз набуває нової граматичної форми, що значно змінює його роль і функцію в реченні [22, с. 18]. Окрім повної та неповної транспозиції, слід розглядати також транспозицію проміжного типу (контаміновану, синкретичну), коли слово поєднує функції вихідної частини мови та тієї, до якої воно переходить.

Н. Мединська в своїй шестикомпонентній системі повнозначних частин мови детально аналізує процеси міжчастиномовних переходів, які включають синтаксичні, морфологічні та семантичні ознаки. Вона виділяє кілька ступенів транспозиції частин мови, що дає можливість глибше зрозуміти, як

одна частина мови може переходити в іншу. Наприклад, субстантивація включає перехід в іменник, вербалізація — у дієслово, ад'єктивація — у прикметник, а адвербіалізація — у прислівник. Процеси відображають зміни, що відбуваються на різних мовних рівнях, забезпечуючи більш точне і гнучке вираження значень у контексті. Кожен із цих етапів взаємодії частин мови має свої характерні ознаки і механізми реалізації в мові, що дозволяє зберігати цілісність та виразність висловлювання [15].

Особливо цікавим є двоступеневий процес транспозиції частини мови у прислівник, який здійснюється лише на синтаксичному та морфологічному рівнях. Займенники, у свою чергу, в основному підлягають семантичній прономіналізації, що означає їх перехід до функції заміни іменників, зберігаючи семантичний зв'язок. Однак частини мови мають різні транспозиційні можливості, що робить систему мовних переходів складною та багатогранною. Типовим прикладом міжчастиномовної транспозиції є відприкметникова вербалізація, де прикметники перетворюються на дієслова через процеси словотворення, що дозволяє виразити більш динамічні, активні значення [15].

І. Ярошевич у своїх дослідженнях розробляє комплексну класифікацію типів транспозиції, яка ґрунтується на принципі переходу однієї частини мови в іншу. Класифікація є однією з найбільш розгорнутих і детальних у сучасному мовознавстві, оскільки охоплює всі можливі напрямки міжчастиномовних переходів. Вона враховує не тільки зміну граматичних категорій, але й семантичні та синтаксичні аспекти, що виникають у результаті цих перетворень. Такий підхід дозволяє глибше розглядати механізми мовних змін і надає чітке уявлення про динамічність і еволюцію мовних одиниць в межах мови, відображаючи їхню здатність адаптуватися до нових умов комунікації та розширення функцій [31, с. 8].

Субстантивація є одним із найпоширеніших видів транспозиції, при якому слова інших частин мови набувають значення та граматичних ознак іменника. Процес може бути повним («вартовий», «минуле», «майбутнє»)

або частковим («хворий», «перехожий»). При повній субстантивації слово повністю переходить у клас іменників і набуває всіх їхніх категоріальних ознак: роду, числа, відмінка. При частковій субстантивації слово зберігає деякі ознаки вихідної частини мови [31, с. 9-10].

Ад'єктивація передбачає набуття словами ознак прикметника. Найчастіше цього переходу зазнають дієприкметники («палаючий», «стомлений») та окремі форми займенників («кожний», «всякий»). Ад'єктивовані слова починають виражати статичну ознаку предмета і можуть утворювати ступені порівняння, якщо це дозволяє їхня семантика [31, с. 11-12].

Нумералізація – це перехід слів у розряд числівників. Цей процес охоплює переважно іменники, що позначають кількість («десяток», «сотня»), та деякі прикметники («перший», «другий»). Під час нумералізації слова набувають здатності виражати точну або приблизну кількість та входити у кількісно-іменні словосполучення [31, с. 13].

Важливо зазначити, що всі ці типи транспозиції можуть мати різний ступінь завершеності: від okazіонального вживання слова в невласливій йому функції до повного переходу в іншу частину мови, що фіксується словниками. Крім того, один і той самий процес транспозиції може мати різні наслідки в різних мовах, що зумовлено особливостями їхніх граматичних систем [31, с. 13].

Перетворення інших частин мови в іменники позначається терміном субстантивація. Розрізняють три типи субстантивації: повну, неповну й еліптичну [31, с. 9].

Повна субстантивація відбувається, коли слова інших частин мови стають іменниками, наприклад, набережна, пальне; неповна субстантивація спостерігається, коли слово зберігає первинні граматичні ознаки і отримує вторинні значення, наприклад, черговий, майбутнє; еліптична субстантивація відбувається, коли прикметник виступає в ролі іменника і виражає ціле значення словосполучення, до якого він раніше входив, наприклад, вихідний

(день), мій (чоловік), двоє (людей) тощо. За спостереженням учених, найчастіше субстантивізуються іменні частини мови та дієприкметники [31, с. 9].

І. Ярошевич та Н. Краснопольська, відзначають, що найчастіше субстантивуються іменні частини мови та дієприкметники. Також розрізняють синхронічну та діахронічну субстантивацію. Синхронічна субстантивація зумовлена паралельним існуванням у мові твірного і похідного слів як різних частин мови, а діахронічна передбачає остаточний перехід слова до класу іменників і втрату ним початкового частиномовного статусу.

Перехід інших частин мови або їхніх словоформ у прикметники позначають терміном ад'єктивація (від лат. *adjectivum* – «прикметник»). Розрізняють відіменникову ад'єктивацію, віддієслівну ад'єктивацію, відчислівникову ад'єктивацію та відприслівникову ад'єктивацію. Найвиразнішим видом вважають морфологічний ступінь переходу в прикметники віддієслівних форм – дієприкметників (сяюче обличчя, варене яйце, пекучі проблеми, терпляча людина) [31, с. 9].

У свою чергу, В. Лабетова стверджує, що серед різних видів міжчастиномовної транспозиції в українській мові одним із найбільш регулярних є прономіналізація – перехід різних частин мови до класу займенника. Висока частота цього явища пояснюється тим, що будь-яку річ чи ознаку мовець може визначити двома способами: займенником, вказуючи на її стосунок, або іншою частиною мови, називаючи її. Через це межа між різними словами може бути розмитою і іноді зовсім зникати [13, с. 117]. Крім того, транспозиція слів з інших частин мови в займенникові підкласи обумовлена нейтралізацією вихідної частини мови та набуттям цими словами узагальнено-вказівної семантики [13, с. 117].

Розрізняють також стилістичну транспозицію, яка пов'язана зі синтаксичною транспозицією та граматичною. Основною характеристикою граматичної транспозиції є категорії числа є одиничність/множинність, що

охоплює більшість іменників. Число належить до словозмінних граматичних категорій, оскільки [27, с. 199]. Це виявляється в тому, що словоформи зазвичай мають корелятивні форми числа, наприклад: блискавка – блискавки, сусід – сусіди. Проте, класифікація категорії числа за опозицією розчленованість/нерозчленованість не є універсальною, оскільки має свої недоліки [27, с. 200].

Л. Стовбур та А. Гормаченко звертають увагу на думку відомого українського мовознавця О.О. Потебні, який писав: «Коли граматична форма і реальне значення числа суперечать об'єктивності висловлювання, відбувається протиставлення мовних і мовленнєвих граматичних показників – транспонування однієї словоформи числа в іншу». У цьому контексті Потебня підкреслював, що процес транспозиції числових форм є важливим механізмом, який дозволяє мовному вираженню адаптуватися до конкретних умов висловлювання, коригуючи граматичні ознаки відповідно до реальних або умовних вимог [27, с. 200]. Дистрибутивна (розподільна) однина є ще одним проявом граматичної транспозиції в межах категорії числа [27, с. 200].

Л. Стовбур та А. Гормаченко звертають увагу, що О.О. Потебня, український мовознавець, підкреслював важливість процесу транспозиції числових форм у мовленні, вказуючи на те, що коли граматична форма числа не відповідає реальному значенню, виникає суперечність між мовними та мовленнєвими граматичними показниками. Наприклад, коли в реченні потрібно відобразити кількість, але через специфіку висловлювання виникає необхідність змінити граматичну форму числа для досягнення точності й відповідності змісту. Транспозиція дозволяє змінювати числові форми таким чином, щоб вони більш точно відображали ситуацію, не порушуючи при цьому основного смислового навантаження [27, с. 201].

Цей механізм особливо важливий для досягнення більшої виразності та точності мовлення. Він дає змогу коригувати кількісні значення чи кількість, не змінюючи загальної семантичної структури висловлювання. Потебня вважав, що такий процес дає мовцям можливість зберігати семантичну

цілісність висловлювання, адаптуючи його до конкретних умов спілкування. Таке явище є своєрідним відображенням гнучкості мови, що дозволяє зберігати точність у передачі значень у різних контекстах, забезпечуючи гармонійне співвідношення граматичних і смислових характеристик висловлення [27, с. 201]. Таким чином, транспозиція числових форм є важливим інструментом, який допомагає мовному вираженню відповідати на реальні або умовні вимоги конкретної ситуації.

Зокрема, вчені розрізняють три ступені транспозиції (синтаксичний, морфологічний і семантичний) у відповідності до п'ятикомпонентної системи частин мови (іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник). Крім того, вони виділяють чотири види субстантивації: віддієслівну, відприкметникову, відчислівникову і відприслівникову [31, с. 10]. Найменш продуктивним вважають процес відприслівникової субстантивації.

Найвищим ступенем переходу частин мови є семантичний ступінь, який вважається остаточним завершенням процесу частиномовного переходу. Нова синтаксична позиція для вихідної частини мови та морфологізація цієї позиції призводять до поступового «вростання» деривата в новий семантико-граматичний клас. Він супроводжується різними семантичними нашаруваннями на дериват, зближенням з ядром іншого лексико-граматичного класу, внаслідок чого дериват стає позначенням нового (порівняно з вихідним значенням) денотата, а в деяких випадках відбувається розширення семантики похідної лексики.

Явища перехідності створюють труднощі при класифікації частин мови, оскільки одним із наслідків переходу слів з однієї частини мови в іншу є утворення функціональних омонімів і синкретичних (гібридних) слів, що входять до зони синкретизму. Функціональні омоніми – це етимологічно близькі слова, які збігаються за звучанням, але належать до різних частин мови (наприклад, світло – іменник, якісно-означувальний прислівник, безособово-предикативний прислівник).

Отже, транспозиція має наступні ступені: синтаксичний, морфологічний та семантичний ступені, за яких відбуваються морфологізовані та неморфологізовані зміни слів. Відповідно залежно від переходу частини мови, виділяють наступні типи транспозиції: субстантивацію (перехід інших частин мови в іменники), ад'єктивацію (перехід у прикметники), нумералізацію (перехід в числівники), адвербалізацію (перехід в прислівники), вербалізацію (перехід в дієслова), прономіналізацію (перехід в займенники) та інші.

1.3. Транспозиція відмінкових форм іменника в сучасних морфологічних дослідженнях

Морфологічна система української мови характеризується складною організацією граматичних категорій, серед яких особливе місце посідає категорія відмінка. Дослідження відмінкової системи та процесів транспозиції відмінкових форм залишається актуальним напрямом сучасної лінгвістики, що зумовлено динамічним характером мовної системи та необхідністю глибшого розуміння механізмів граматичної транспозиції [32].

Теоретичне підґрунтя дослідження відмінкової транспозиції сформувалося на основі праць як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Блейк зазначає, що «відмінкова система є центральним компонентом граматичної структури мови, що забезпечує кодування синтаксичних та семантичних відносин між членами речення» [32, с. 45]. Також твердження підкріплюється дослідженнями Тейлора, який розглядає відмінкову транспозицію як «когнітивно-мотивований процес розширення функціональних можливостей граматичної системи» [37, с. 67].

Граматична транспозиція як лінгвістичне явище охоплює широкий спектр процесів переходу мовних одиниць з однієї категорії в іншу. У контексті відмінкової системи транспозиція виявляється у здатності

відмінкових форм набувати нових функціональних характеристик при збереженні формальних ознак вихідної категорії [34, с. 89].

Хаспельмат виділяє наступні ключові аспекти відмінкової транспозиції:

1. Функціональна переорієнтація граматичної форми;
2. Збереження морфологічних ознак вихідної категорії;
3. Набуття синтаксичних властивостей нової категорії;
4. Семантична модифікація [34].

Сучасне мовознавство демонструє значний інтерес до вивчення різноманітних типів відмінкової транспозиції, що зумовлено складністю та багатоаспектністю цього явища. Ґрунтовне дослідження Мальчукова і де Сварта пропонує комплексну класифікацію транспозиційних процесів, яка враховує як напрямок, так і ступінь морфологічних змін. За їхніми спостереженнями, внутрішньокатегорійна транспозиція, що відбувається між відмінками, є найбільш поширеним явищем у слов'янських мовах. Наприклад, коли називний відмінок переходить у позицію знахідного: «Книжка лежить на столі» → «Я бачу книжку на столі». При цьому міжкатегорійна транспозиція, яка передбачає перехід відмінкових форм в інші частини мови, часто призводить до утворення нових лексичних одиниць [35, с. 123-125].

Особливої уваги заслуговує градація морфологізації транспозиційних процесів. При повній морфологізації відбувається остаточне закріплення нової граматичної функції за певною формою, що часто супроводжується втратою парадигматичних зв'язків з вихідною формою. Часткова морфологізація характеризується збереженням деяких граматичних ознак вихідної форми при набутті нових функціональних характеристик. Синтаксична транспозиція, найменш формалізований тип, виявляється лише на рівні функціонування форми в реченні без суттєвих морфологічних змін [35, с. 126-128].

Функціональний аналіз відмінкової транспозиції, проведений Гарві, розкриває її багатоаспектну роль у розвитку мовної системи. Розширення виражальних можливостей мови відбувається через набуття відмінковими формами нових семантичних та синтаксичних функцій. Наприклад, використання орудного відмінка для вираження обставинних значень: «їхати поїздом», «йти лісом». Економія мовних засобів досягається через можливість використання існуючих граматичних форм у нових функціях замість створення нових спеціалізованих форм [36, с. 89-92].

Створення нових синтаксичних конструкцій часто відбувається через транспозицію відмінкових форм у нетипові синтаксичні позиції. Це сприяє розвитку полісемії граматичних форм, коли одна відмінкова форма може виражати різні граматичні значення залежно від контексту [36, с. 93-95].

Когнітивний підхід до вивчення відмінкової транспозиції, розроблений Крофтом, пропонує принципово новий погляд на це явище. Дослідник розглядає транспозицію як відображення фундаментальних когнітивних процесів категоризації дійсності. За його спостереженнями, здатність відмінкових форм набувати нових функцій базується на природних механізмах людського мислення, зокрема на здатності до категоріальної гнучкості та концептуальної інтеграції [37, с. 56-58].

Голдберг розвиває цю думку, зосереджуючись на метафоричному перенесенні як ключовому механізмі відмінкової транспозиції. Просторові метафори найчастіше лежать в основі транспозиції місцевого та орудного відмінків, коли граматичні форми набувають додаткових значень через перенесення. Наприклад, «стояти на порозі успіху» чи «йти шляхом реформ» використовують просторові уявлення для позначення абстрактних понять, таких як досягнення чи процес змін. Темпоральні метафори часто пов'язані з використанням знахідного відмінка, коли дія має часову спрямованість, як у виразі «прочекати цілу годину», де «цілу годину» вказує на тривалість часу, що охоплюється певною дією. Каузальні метафори найчастіше реалізуються через родовий відмінок, який часто використовується для вираження

причинно-наслідкових зв'язків, як у виразах «досягти успіху», «зазнати поразки», де родовий відмінок підкреслює абстрактну природу результату або наслідку. Інструментальні метафори типово виражаються орудним відмінком, коли мова йде про використання якогось засобу чи інструмента для досягнення мети, наприклад, «засипати запитаннями» чи «палати любов'ю», де орудний відмінок вказує на засіб, через який відбувається дія [38, с. 78-82].

Системні характеристики відмінкової транспозиції виявляються через складну мережу парадигматичних відношень. Блейк виділяє опозиційні відношення між первинними та вторинними функціями відмінків як основу транспозиційної системи. Наприклад, первинна функція давального відмінка (адресат дії) протиставляється його вторинним функціям (суб'єкт стану, атрибутивне значення). Синонімічні відношення виникають між різними транспозиційними моделями, коли подібні значення можуть виражатися різними відмінковими формами [32, с. 167-170].

Синтагматичний аспект транспозиції, досліджений Тейлором, розкривається через аналіз сполучуваності транспонованих форм з іншими членами речення. Позиційні особливості виявляються у можливості або неможливості вживання транспонованої форми в певній синтаксичній позиції. Контекстуальні умови реалізації визначають специфіку функціонування транспонованих форм у різних типах контексту. Функціональні обмеження встановлюють межі можливого використання транспонованих форм [37, с. 145-148].

Прагматичний аспект відмінкової транспозиції відіграє важливу роль у формуванні комунікативної структури висловлювання. Хаспельмат підкреслює, що транспозиція відмінкових форм виконує низку важливих комунікативних функцій, які суттєво впливають на ефективність мовленнєвої комунікації [34, с. 234-236].

Інформаційне структурування висловлювання за допомогою відмінкової транспозиції дозволяє мовцю організувати інформацію

відповідно до комунікативної мети. Наприклад, використання називного відмінка замість знахідного у пасивних конструкціях: «Будинок будується робітниками» замість «Робітники будують будинок» дозволяє змістити фокус уваги з діяча на об'єкт дії [34, с. 237-239].

Топікалізація та фокусування досягаються через зміну типової позиції відмінкової форми в реченні. Особливо ефективним є використання давального відмінка на початку речення для виділення суб'єкта стану: «Мені не спиться» або «Студентам необхідно підготуватися до іспиту». Такі конструкції підкреслюють важливість суб'єкта стану в комунікативній структурі висловлювання [34, с. 240-242].

Модальна модифікація реалізується через використання специфічних відмінкових форм для вираження різних модальних значень. Наприклад, давальний відмінок може виражати значення необхідності («Нам треба йти»), можливості («Йому не впоратися самому») або бажаності («Бути б мені щасливим») [34, с. 243-245].

У дискурсивному аспекті відмінкова транспозиція виявляє значну варіативність залежно від комунікативного контексту. Мальчуков і де Сварт виділяють кілька ключових характеристик дискурсивного функціонування транспозиції [36, с. 178-180].

Жанрова специфіка використання транспозиційних форм проявляється у різній частотності їх вживання в різних типах текстів. Наприклад, в офіційно-діловому стилі значно частіше використовуються конструкції з орудним предикативним, що підкреслюють роль і функцію особи або предмета в контексті організаційної діяльності, такі як: «є керівником», «вважається експертом». Вони часто надають висловлюванням формальний характер і створюють відчуття об'єктивності та віддаленості. У той час як у художньому стилі переважають більш експресивні форми з називним предикативним, які додають емоційності та виразності: «він керівник», «вона експерт». Такі конструкції зазвичай звучать більш інтуїтивно та фокусуються на особистісних рисах персонажів чи об'єктів [36, с. 181-183].

Функціонально-стильова диференціація виявляється у специфічному використанні транспозиційних форм у різних функціональних стилях. Наукові тексти характеризуються високою частотністю використання родового відмінка в атрибутивній функції («методи дослідження», «принципи аналізу»), тоді як у публіцистичному стилі частіше використовуються форми з прийменниково-відмінковими конструкціями [35, с. 184-186].

Корпусні дослідження Гарві надають важливі статистичні дані щодо частотності різних типів відмінкової транспозиції. Найвища частотність адвербіальної транспозиції (близько 45% всіх випадків) пояснюється широким використанням прислівникових конструкцій, утворених від відмінкових форм: «літом», «зимою», «ранком» [36, с. 89-91].

Середня частотність предикативної транспозиції (близько 30%) пов'язана з регулярним використанням відмінкових форм у складі іменного присудка. Особливо це стосується конструкцій з орудним предикативним: «стати вчителем», «залишитися другом» [36, с. 92-94].

Нижча частотність атрибутивної транспозиції (близько 25%) пояснюється конкуренцією з прикметниковими формами, які є більш типовими для вираження атрибутивних відношень [36, с. 95-97].

Статистичний аналіз жанрової дистрибуції транспозиційних моделей, проведений Крофтом, показує значні відмінності у їх використанні залежно від типу тексту [37, с. 167-169]:

1. У художніх текстах переважають експресивні форми транспозиції, особливо метафоричного характеру (близько 40% всіх випадків).
2. Наукові тексти характеризуються високою частотністю атрибутивних конструкцій з родовим відмінком (близько 35%).
3. У публіцистичних текстах спостерігається збалансоване використання різних типів транспозиції з певним переважанням адвербіальних форм (близько 30%).

4. Розмовне мовлення демонструє найвищу варіативність транспозиційних моделей з особливою перевагою експресивних та оцінних форм (близько 45%) [37, с. 170-172].

Також, зауважмо, що традиційно відмінками вважають словоформи іменника, які об'єднуються у відмінкову парадигму за зовнішніми (формальними) ознакам. Таким чином, в традиційному мовознавстві основою для розгляду відмінків є морфологічна форма (система флексій). Однак, прихильники функціонального підходу зауважують, що це ускладнює розрізнення власне-відмінкових і позавідмінкових функцій у відмінковій формі. В результаті, дослідники часто приписують відмінкам семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні функції, які насправді належать не іменниковій, а іншій частиномовній сфері [25, с. 74].

Натомість розгляд кожного відмінка від його семантики до форми, тобто функціональна кваліфікація відмінків, дозволяє чітко визначити власне-відмінкові функції та відокремити їх від позавідмінкового функціонування. У цьому випадку йдеться про розмежування первинних і вторинних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функцій відмінків, внутрішньої (грамемної) і зовнішньої (частиномовної) транспозиції відмінкових форм. Це відрізняє відмінок від інших категорій іменника, таких як рід, число, істотність/неістотність, яким ця функція не притаманна. Кожен відмінок як окрема грамема спеціалізується на вираженні ряду семантико-синтаксичних значень, деякі з яких свідчать про його спеціалізацію в системі відмінків (первинні функції), а інші – про міжкатегорійні транспозиційні зв'язки з іншими грамемами (вторинні функції) або навіть про міжчастиномовну транспозицію (наприклад, коли прийменниково-відмінкова чи застигла відмінкова форма іменника транспонується в прислівник) [25, с. 74].

Найголовнішим компонентом структури відмінка як морфолого-синтаксичної категорії та грамеми прихильники функціонально-категорійної граматики вважають семантику відмінка, яка визначається семантикою

предиката і його валентністю в структурі речення. Відмінкова форма не існує самостійно, вона бере участь у побудові речення і, як виразник одного з типів конкретної предметності (суб'єкт, об'єкт, адресат тощо), впливає на семантико-синтаксичну структуру речення [25, с. 75].

Як окрема грамема, кожен відмінок, за твердженням К. Симонової, спеціалізується на вираженні низки семантико-синтаксичних значень. Деякі з них свідчать про його спеціалізацію у відмінковій системі (його первинні функції), а інші вказують на міжкатегорійні транспозиційні зв'язки з іншими грамемами (вторинні функції) або навіть на міжчастиномовну транспозицію (наприклад, коли прийменниково-відмінкова чи застигла відмінкова форма іменника транспонується у прислівник) [25, с. 75].

В українській мові відмінкові форми іменника найчастіше піддаються неповній, або синтаксичній, деривації [29, с. 154]. Транспозиція є одним із найпродуктивніших способів словотвору. Пояснюється це тим, що частина дериваційних морфем застаріла або поступово виходить з ужитку, а іншомовні запозичення (переважно префіксоїди) не забезпечують передачі всіх відтінків значення. Крім того, сучасна українська мова стає все більш експресивною, оскільки в сучасному суспільстві час стає все більш важливою категорією, і мовці намагаються економити його, використовуючи виразніші засоби та іншомовні слова, які вживаються у невластивій їм функції, зазнаючи часткових змін у значенні та частиномовній приналежності.

Найповніше відмінкові форми описав І. Вихованець. Дослідник серед безприйменникові відмінкові форми з точки зору транспозиції, розрізняє два типи транспозиції – внутрішню і зовнішню. Внутрішня транспозиція стосується переходу відмінкової форми з однієї відмінкової позиції до іншої в межах іменникового (власне-відмінкового) функціонування, тобто в межах іменникового категорійного значення предметності. Зовнішня транспозиція, навпаки, вказує на функціональні переходи відмінкової форми за межі власне-відмінкового функціонування, тобто у сферу інших частин мови. Крім

того, існують різні ступені транспозиції – морфологізована і неморфологізована транспозиції [6].

У межах власне-відмінкового функціонування поширеним є перехід знахідного відмінка об'єкта в позицію називного у функції суб'єкта. Переміщення знахідного відмінка спричинене зміною типу предиката – перетворенням предиката дії на предикат стану, внаслідок чого формується пасивна конструкція від активної: Мати посадила деревце → Деревце посаджене матір'ю. Похідний від знахідного об'єктного називний відмінок у пасивних конструкціях характеризується складнішою порівняно з непохідним називним значеннєвою організацією. Він об'єднує значення суб'єктної позиції і значення вихідної форми знахідного, тобто виражає комплексне значення об'єктного суб'єкта [6].

Зовнішня адвербіальна транспозиція безприйменникових відмінкових форм у сучасній українській літературній мові представлена переважно неморфологізованими проявами. Три безприйменникові відмінки: орудний, знахідний і родовий – виконують невластиві прислівникові функції. Найбільш підданим адвербіалізації серед них є орудний відмінок. Він займає перше місце як за розгалуженістю прислівникових семантичних функцій, так і за можливостями прислівникової морфологізації його форм. Спрямованість орудного відмінка в категорію прислівника зосереджена здебільшого в різновидах темпоральних відношень та у функції способу дії в широкому розумінні. Орудний відмінок виражає значення часу (в різновидах неозначеної одночасності, дистрибутивної неозначеної одночасності та дистрибутивної означеної одночасності), сукупності, порівняння, обставинно-означальної семантики тощо [6].

Зовнішня предикативна транспозиція безприйменникових відмінкових форм здійснюється не морфологічним шляхом, а синтаксичним – за допомогою аналітичних синтаксичних морфем (допоміжних дієслів). У дієслівній позиції найчастіше використовуються форми називного та орудного відмінків [6].

Родовий відмінок, який безпосередньо ґрунтується на називному і може опосередковано співвідноситися зі знахідним, є найпоширенішим засобом відмінкової зовнішньої ад'єктивної транспозиції. Випадки неморфологізованої ад'єктивної транспозиції представлені давальним та орудним відмінками, які при перетворенні речення на субстантивне словосполучення не зазнають морфологічних змін [6].

У складеному іменному присудку може бути використана будь-яка відмінкова форма іменника, за винятком кличного. Загальноприйнято вважається, що найбільш спеціалізованими формами для виконання функції іменної частини присудка є називний, орудний та знахідний відмінки з прийменником за [25, с. 76].

Звернімо також увагу на первинну семантико-синтаксичну функцію називного відмінка – функцію суб'єкта дії, процесу чи стану. У цьому випадку називний відмінок найбільш чітко виявляє свої відмінювальні ознаки, які визначають його роль, де називний відмінок функціонує як суб'єкт дії. Ця функція підкреслює його роль як головного члена речення – підмета. Однак, окрім називного відмінка, суб'єктну функцію можуть виконувати й інші відмінки, такі як давальний (з первинною функцією адресата), знахідний (з функцією об'єкта дії), родовий (з суб'єктно-атрибутивною та об'єктно-атрибутивною функціями) та орудний (з інструментальною функцією). Для цих відмінків суб'єктна функція є вторинною [25, с. 77].

Аналіз первинних та вторинних функцій називного відмінка, а також інших відмінків, що приймають його функції, демонструє явище внутрішньовідмінкової транспозиції. У разі використання називного відмінка у формально-синтаксичній позиції, яка не є типовою для іменника, наприклад, у ролі важливого компонента дієслівної позиції в структурі предиката (включаючи дієслівну зв'язку "бути" у різних часових формах), відбувається синтаксичний перехід до сфери дієслова. Таким чином, називний відмінок виконує позавідмінкову функцію. Подібну позавідмінкову

функцію може мати і форма орудного відмінка, яка також є вторинною. При цьому відмінкове закінчення втрачає свою функцію як у семантико-синтаксичному, так і у формально-синтаксичному аспектах [25, с. 77].

Місцевий відмінок, будучи найпериферійнішим у відмінковій системі, виявляє як первинні, так і вторинні функції, взаємодіючи з різними семантичними типами предикатів і їхньою семантико-синтаксичною валентністю. Його первинною формально-синтаксичною функцією є роль придієслівного керованого другорядного члена речення з обставинним локативним значенням. Конкретну статичну локалізацію для цієї відмінкової форми надають прийменники, що вживаються разом із місцевим відмінком [25, с. 78].

Як стверджує Н. Костусяк у сучасній українській мові нетипове атрибутивне використання форм іменників з прийменником та відмінком зумовлене їхнім переміщенням з первинної позиції в зону прикметника. Таке використання порушує традиційні правила моделювання висловлювань і базується на певних трансформаціях синтаксичних конструкцій, зокрема на перетвореннях речень у субстантивні словосполучення. У таких сполуках власне-іменники виступають як основні компоненти, тоді як у другому випадку роль основних компонентів виконують вторинні віддієслівні або відприкметникові субстантиви, які корелюють з присудком базового речення [12, с. 142].

Отже, відмінкові форми іменників семантично можуть переходити в інші частини мови у двох ступенях морфологізованому та неморфологізованому. Так, в категорію прислівників перехід відбувається у позиції орудного, знахідного та родового відмінка, проте найбільше адвербалізації піддається саме орудний. Зокрема, ад'єктивація відмінкових форм іменника здійснюється в межах давального та знахідного відмінків. Перехід іменникових форм у позицію предиката здійснюється не морфологічним, а синтаксичним шляхом через використання допоміжних дієслів у поєднанні з іменником називного чи орудного відмінків.

Висновок до Розділу 1

Проаналізувавши поняття транспозиції, її ступені та різновиди, а також особливості транспозиції відмінкових форм іменника, можемо зробити наступні висновки. Так, узагальнюючи значення поняття «транспозиція», розуміємо, що цей термін характеризує процес переходу однієї частини мови в іншу внаслідок функційно-семантичних та синтаксичних змін. Такий перехід обумовлений, по-перше, недостатньою кількістю лексем для вираження думки, по-друге, прагненням до економії мовних засобів, а також семантичним наповненням синкретичних утворень.

Зокрема, транспозиція розглядається у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні вона охоплює будь-яке переносне вживання мовної форми, а у вузькому – функційну транспозицію, тобто безпосередній перехід однієї частини мови в іншу.

Транспозиція включає три основні рівні: синтаксичний, морфологічний та семантичний, на яких відбуваються як морфологізовані, так і неморфологізовані зміни слів. Залежно від типу переходу частин мови, виділяють такі типи транспозиції: субстантивація (перехід інших частин мови в іменники), ад'єктивація (перехід у прикметники), нумералізація (перехід в числівники), адвербалізація (перехід в прислівники), вербалізація (перехід в дієслова), прономіналізація (перехід в займенники) та інші.

Відмінкові форми іменників можуть семантично переходити в інші частини мови як у морфологізованому, так і у неморфологізованому ступенях. Наприклад, у категорію прислівників перехід відбувається в позиціях орудного, знахідного та родового відмінків, причому найбільше до адвербалізації схильний орудний відмінок. Ад'єктивація відмінкових форм іменника відбувається в межах давального та знахідного відмінків. Перехід іменникових форм у позицію предиката здійснюється не морфологічним, а синтаксичним шляхом через використання допоміжних дієслів у поєднанні з іменниками в називному чи орудному відмінках.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСПОЗИЦІЯ ІМЕННИКІВ У РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ТІНЬ СОВИ»

2.1. Ад'єктивна транспозиція іменника

Перш за все зауважмо, що ад'єктиви вказують на ознаку предмета, знаходячись у присубстантивній позиції простого неелементарного речення. Відповідно ознака – це характеристика або властивість предмета, яка не змінюється з часом, невід'ємна від нього, є його природною сутністю та постійно його супроводжує; вона є показником існування предмета, його кваліфікатором і передається мовними одиницями, виступаючи як його атрибут [16, с. 144]. Так, основними морфологічними репрезентантами ад'єктивної функції є прикметники, проте інші частини мови, зокрема іменники, можуть набувати цієї функції внаслідок транспозиції в синтаксичну сферу прикметника.

Транспозиція іменників у ад'єктив відбувається залежно від його відмінкової форми. Так, О. Межов зазначає, що субстанційні та адвербіальні форми іменників, що утворені за допомогою відмінків та прийменників, можуть займати ад'єктивну позицію. Це призводить до появи двох типів складних семантичних одиниць: атрибутивно-субстанційних та атрибутивно-адвербіальних [16, с. 145].

У нашій роботі дослідження транспозиції іменника здійснено на основі роману В. Шкляра «Тінь сови». Зазначений роман є прикладом сучасної української літературної мови, що дає змогу дослідити процеси транспозиції саме на сучасному етапі. У романі було виділено 100 прикладів різного типу трансформацій, 30 з яких – ад'єктиваційні, які проаналізовано відповідно до класифікації перехідності І. Вихованця та тематики атрибутивності Н. Костусяк.

Особливе значення у ад'єктивній транспозиції відіграє родовий відмінок іменника. І. Вихованець стверджує, що «у первинному функціонуванні родовий відмінок являє собою внутрішньовідмінкову

семантико-синтаксичну транспозицію називного і знахідного відмінків відповідно із суб'єктною та об'єктною функціями, а також зовнішню (частиномовну) формально-синтаксичну транспозицію в ад'єктивну сферу» [5, с. 71]. Цей процес супроводжує перетворення речення з дієслівними або прикметниковими предикатами та називним суб'єкта і знахідним об'єкта на іменникове словосполучення з віддієслівними та відприкметниковими іменниками й залежним родовим атрибутивно-субстанційним, приклад цього твердження знаходимо у романі «Тінь сови»: *Так, це було почуття **провини**, яке прокинулося у ньому ще тоді, коли Степан приїхав до Києва.* (с. 289)

У свою чергу О. Межов зауважує, що на субстанційну семантику родового відмінка при іменниках-дериватах накладається формально-синтаксичний зміст атрибутивності, через що він кваліфікується як атрибутивний суб'єкт або атрибутивний об'єкт. Серед усіх залежних від іменника відмінкових форм, родовий відмінок спеціалізується на вираженні ад'єктивної функції. Його ад'єктивна сфера є основною частиною зовнішньої транспозиції та ключовою ланкою в її функціонуванні, наприклад у романі «Тінь сови»: *...показати, як росте **гранатове** дерево* (с. 236). *Поки вибиралися з **вокзальних** лабіринтів...* (с. 124). *...від них віє запахом **чистого снігу і чоловічою втомою**...* (с. 154).

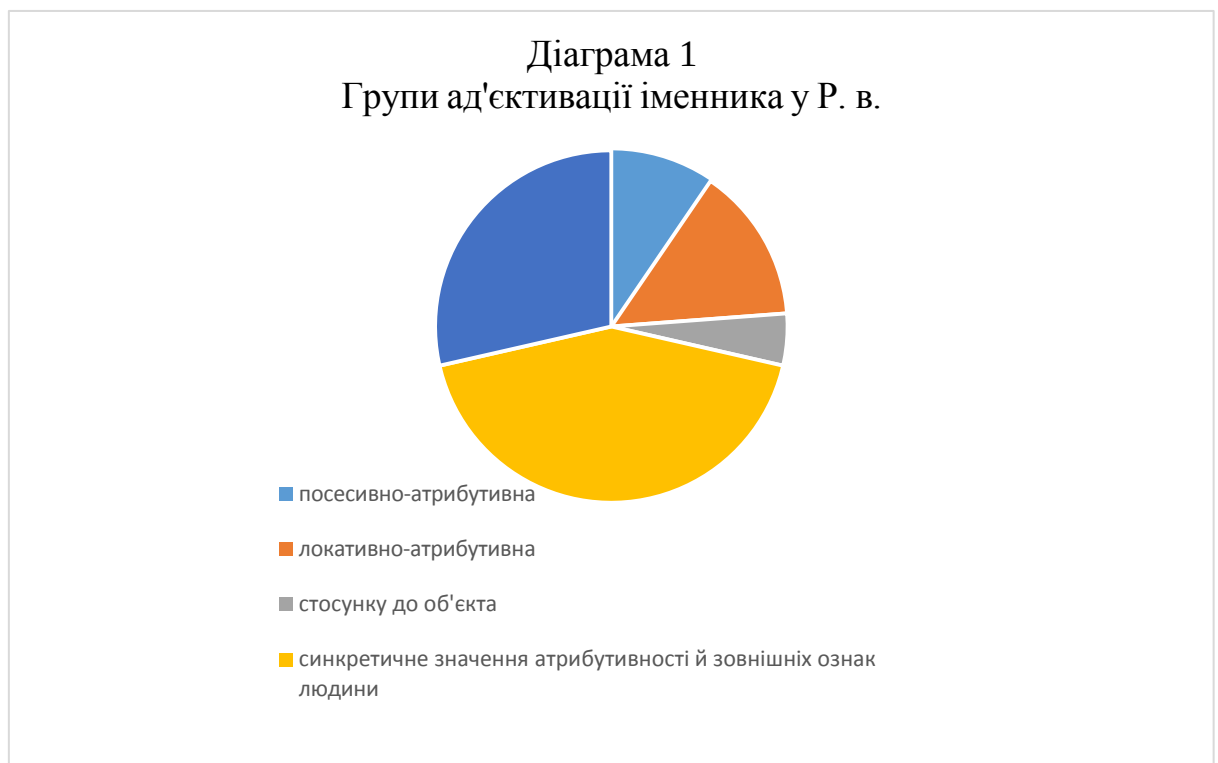
Подібно до І. Вихованця та О. Межова, Н. Костусяк звертає увагу на роль родового відмінка у ад'єктивній транспозиції іменника, вважаючи його «найбільш активною морфологічною граемою є форма родового відмінка». Дослідниця стверджує, що в лінгвістичній літературі зазвичай акцентується увага саме на цій відмінковій формі як засобі експлікації синтаксичної прикметникової транспозиції. Конкретні значення, які узагальнюють атрибутивну семантику, репрезентовану граемою родового, включають такі їх типи: посесивно-атрибутивне, стосунку до об'єкта, локативно-атрибутивне, синкретичне значення атрибутивності й зовнішніх ознак людини, синкретичне значення атрибутивності й цілого щодо частини [11, с. 25].

Схарактеризуймо зазначені типи у романі В. Шляра «Тінь Сови»:

- 1) Посесивно-атрибутивне: ... у яких ні-ні та й спливало ім'я **Степана** (с. 296); — Алло! Алло! — він упізнав голос **Катерини**, хоча цей голос належав уже не тій Катерині (с. 284) — у зазначених прикладах вказується на присвійність з використанням форм родового відмінка іменника, які відповідно набувають ознак прикметника;
- 2) Стосунку до об'єкта: ..та й минулися вже часи **скромників і диваків**... (с. 140).
- 3) Синкретичне значення атрибутивності й зовнішніх ознак людини: Вона тулилася на самісінькому краєчку дерев'яного, ще **ручної роботи ліжка й обома руками** спиралася на тоненьку ліщинову паличку. (с. 101); ..його маленька Іринка з **такими неприродньо синіми очима**, що в них лячно було дивитися. (с. 131); ..наче зурочила його та дівчина з **очима-небесами**. (с. 136) Іринка, в тому ж **таки бузковому купальнику**... (с. 136); врізався йому в пам'ять **пикатий Атабай, син пикатого Камюла, з такими вузькими очима**... (с. 202); ... у нього сидів ще якийсь чоловік у **форменому кітелі із зеленими петлицями**.. (с. 250); ...в очах же, **обсндованих гострими зморшками**, світилася крізь жовтизну якась інстинктивна відданість (с. 150); бо в декого може скластися про нього непевне враження як **про чоловіка забобонного або, що гірше, людину з хворобливою уявою**, здатну до перебільшень (с. 31). У зазначених прикладах простежуємо функціонування іменників у складі неузгодженого означення для опису зовнішніх ознак людини, у наслідок чого іменник набуває ознак прикметника, оскільки вказує на ознаку предмета.
- 4) Синкретичне значення атрибутивності й цілого щодо частини: ...над ним прокручується ціла бараняча туша ..(с. 156) ..і **хвиля жалю та ніжності** забила Степанові подих. (с. 11); у якому вода солодша за мед, ніби увібрала в себе нектар усіх лісових **квітів**, увібрала соки

*суниць та ожини. (с. 25); а Совицький убив, бо шкурка з куніці тепер дорога. (с. 259); Бігала по хаті щось шукала, складала в сумку, гримала дверцятами **шафи**, шухлядами, і все так швидко в неї виходило (с. 47) Болюча ниточка **радості** забриніла їй у грудях..(с. 47)*

Відповідно до виділених типів речень з іменниками у родовому відмінку (20 позицій), що виконують атрибутивну функцію, можемо зазначити, що найчисельнішими є групи, що описують синкретичне значення атрибутивності й зовнішніх ознак людини (9 позицій), синкретичне значення атрибутивності й цілого щодо частини (7 позицій), тоді як посесивно-атрибутивна, локативно-атрибутивна та стосунку до об'єкта групи є найменш використаними (1-2 позиції) (Діаграма 1)

Зокрема, до неспеціалізованих відмінкових форм іменників, що виконують атрибутивну функцію, відноситься грамема називного відмінка. Його периферійний характер зумовлений низкою взаємопов'язаних факторів, основним з яких є використання цих компонентів у невалентній позиції ускладнених речень [11], у романі «Тінь сови» простежуємо такі випадки функціонування називного відмінка іменника в атрибутивній позиції:

«...взяти бодай того ж Семена Семеновича, в якого дім – **повен міх**» (с. 142)
 «...у цього Усманова світла голова і золоті руки, якщо його не любить
 Оприщенко – **чоловічок злостивий і заздрісний**. (с. 140);...що на такій
 посаді старий зберіг у собі здатність **совіститися**...» (с. 257). Виділені
 іменники у називному відмінку виконують нетипову функцію означення, що
 спричиняє їх ад'єктивацію.

Загалом можемо зауважити, що основним втіленням ад'єктивної семантики є грамема родового відмінка, яка перебуває у формально-синтаксичному зв'язку підрядного прилягання з іменниками та вторинними дієслівними й прикметниковими субстантивами. Межу ад'єктивної транспозиції відмінкових форм іменника позначають безприйменникові грамеми називного та орудного відмінків, функціонування яких менш поширене порівняно з родовим відмінком.

Зокрема, класифікуймо виділені приклади ад'єктивної транспозиції за виділеними І. Вихованцем типами перехідності: морфологічним та неморфологічним. І. Вихованець характеризує неповні морфологічні зміни, що оформлюються засобами вихідної частини мови; та повні морфологічні зміни, що оформлюються засобами тієї частини мови, в яку переходить певна частина мови. Неморфологізований синтаксичний перехід частин мови передбачає зміну, яка стосується компонента речення, від якого залежить або з яким пов'язана певна синтаксично трансформована частина мови [7, с.26]. Так, у романі В. Шкляра «Тінь сови» нами виокремлено наступні приклади перехідності:

1) Морфологізовані:

а) повні морфологічні зміни: «Поки вибиралися з **вокзальних лабіринтів**...» (с. 124) - синтаксичний, повний морфологізований перехід іменника у прикметник; «...показати, як росте **гранатове дерево**». (с. 236) - синтаксичний, неповний, морфологізований перехід іменника у прикметник.

б) неповні морфологічні зміни: «Вона тулилася на самісінькому краєчку дерев'яного, ще **ручної роботи ліжка й обома руками** спиралася на тоненьку ліщинову паличку». (с. 101) - синтаксичний, неповний, морфологізований перехід іменника у прикметник; «Кладеш на стіл крихту хліба, пучку солі, печину – **вуглину себто**». (с. 102) - синтаксичний, неповний, морфологізований перехід іменника у прикметник; «..взяти бодай того ж Семена Семеновича, в якого дім – **повен міх**» (с. 142) – синтаксичний, неповний морфологізований перехід іменника в прикметник; «...у цього Усманова світла голова і золоті руки, якщо його не любить Оприщенко – **чоловічок злостивий і заздрісний**» (с. 140) - синтаксичний, неповний морфологізований перехід іменника в прикметник.

2) Неморфологізовані: «..і хвиля **жalley та ніжності** забила Степанові подих» (с. 11) – неморфологізований синтаксичний перехід іменника в синтаксичний прикметник; «...у якому вода солодша за мед, ніби увібрала в себе нектар усіх лісових **квітів**, увібрала соки **суніць та ожини**». (с. 25) – неморфологізований перехід іменника у прикметник; «Болюча ниточка **радості** забриніла їй у грудях» (с. 47) – синтаксичний, неморфологізований перехід іменника в прикметник; «..його маленька Іринка з такими неприродньо синіми очима, що в них лячно було дивитися». (с. 131) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «..наче зурочила його та дівчина з очима-небесами». (с. 136) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «Іринка, в тому ж таки бузковому купальнику...» (с. 136) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «..та й минулися вже часи **скромників і диваків...**» (с. 140) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «...пикатий Атабай, **син** пикатого Камюла, з такими **вузькими очима...**» (с. 202) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «... у нього сидів ще якийсь чоловік у форменому **кітелі із зеленими петлицями..**» (с. 250) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; «..що на такій посаді

*старий зберіг у собі здатність **совіститися**..»* (с. 257) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник; *«Так, це було почуття **провини**, яке прокинулося у ньому ще тоді, коли Степан приїхав до Києва»* (с. 289) - синтаксичний, неморфологізований перехід іменника у прикметник.

Зокрема, зауважмо, що у вторинній синтаксичній позиції слова набувають функційних характеристик тієї частини мови, для якої ця позиція є основною. Так, іменник у ролі означення набуває функціональних ознак прикметника, наприклад: *«Болюча ниточка **радості** забриніла їй у грудях..»*(с. 47), *«...і найдужче запам'яталося, як цвіли соняшники за селом – золоте **соняшникове** поле»* (с. 110) *«Поки вибиралися з **вокзальних** лабіринтів...»* (с. 124).

Простежуємо також функціонування поширених неузгоджених означень, що виражені іменником в непрямих відмінках, у яких іменник як частина означення набуває ознак прикметника, наприклад: *« ..його маленька Іринка з **такими неприродньо синіми очима**, що в них лячно було дивитися»* (с. 131); *«Іринка, в тому ж **таки бузковому купальнику**...»* (с. 136); *« ..а Совицький убив, бо шкурка з **куніці** тепер дорога».* (с. 259)

Відповідно до аналізу морфологічних змін, простежуємо переважну кількість неморфологізованих змін, що спричинені синтаксичною позицією іменника у реченні.

Отже, ад'єктивна транспозиція іменників відбувається переважно у формі родового відмінка без прийменника, проте можливе й функціонування з прийменником й виражають різні типи значень, а саме посесивно-атрибутивне, локально-атрибутивне, стосунку до об'єкта, синкретичне значення атрибутивності й зовнішніх ознак людини, синкретичне значення атрибутивності й цілого щодо частини. Найбільш чисельною у романі «Тінь сови» В. Шкляра є група, що окреслює синкретичне значення атрибутивності й зовнішніх ознак людини. Варто зауважити, що, окрім родового, наявне й використання називного відмінка в ускладнених реченнях, що функціонує у взаємодії з керованим членом речення, переважно іменником. Зокрема, у

романі наявні два типи транспозиції морфологізований та неморфологізований. Серед морфологізованих виділено повні та неповні зміни. Переважаючим є неморфологізований тип, що спричинено позицією іменника у реченні, відповідно до якої відбувається ад'єктивація.

2.2. Вербальна транспозиція

Наступним типом частиномовної транспозиції іменника у романі В. Шкляра «Тінь сови» є вербалізація іменників. Вербалізація іменників здійснюється здебільшого саме в умовах речення, де іменник змінює свою синтаксичну позицію, під час чого отримує ознаки дії.

О. Сулима звертає увагу на те, що, виступаючи певним членом речення, частини мови «або скорочують обсяг абстракції, або разом зі скороченням обсягу абстракції набувають додаткового значення, властивого іншій частині мови, або повністю змінюють характер узагальнення» [29, с. 154]. Взаємовплив лексем складеному присудкові відчутний: дієслово змінює належність до лексико-граматичної групи, а іменна частина з виражає не об'єкт, а доповнює дієслівне значення стану.

Дієслівна транспозиція засвідчує змогу інших частин мови, у нашому випадку іменника, переміщуватись із властивої їм первинної формально-синтаксичної позиції у вторинну, присудкову, формально-синтаксичну позицію дієслова. Здатність до вживання у присудковій формально-синтаксичній функції виявляють іменники (займенникові іменники), прикметники та прислівники. Вказані частини мови мають неоднаковий стосунок до категорії предикатності [29, с. 155].

І. Мельник виділяє аналітичні засоби вираження дієслівної синтаксичної транспозиції, які поділяються на спеціалізовані та неспеціалізовані. До спеціалізованих засобів синтаксичної дієслівності, дослідник зараховує аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки, такі як «бути»,

«становити», «являти собою», оскільки вони виконують суто граматичну функцію, перетворюючи іменні частини мови та прислівники у синтаксичні позиції дієслова, і при цьому не несуть лексичного значення. Ці аналітичні морфеми-зв'язки відрізняються здатністю переводити одиниці різних частиномовних класів у формально-синтаксичні позиції дієслова, тобто позицію присудка у двоскладних реченнях або позицію головного члена у односкладних реченнях [17, с. 189].

Серед спеціалізованих засобів синтаксичної транспозиції найбільш універсальною та багатофункціональною є морфема-зв'язка «бути», яка здатна транспонувати в дієслівні позиції одиниці всіх частиномовних класів, зокрема іменники, прикметники, числівники та прислівники. Вона надає їм основних дієслівних граматичних значень, таких як час, спосіб, особа, число тощо [17, с. 189]. У романі нами виділено наступні приклади переходу іменника у дієслово у взаємодії зі зв'язкою бути: *«Терпи, **отаманом будеш**, - встромив і своє Пилип Затірка»*. (с. 33); *«Він **був свідком** того, коли виживали безнадійно хворі: сам Волощук не міг пояснити, як це вдавалося»* (с. 156); *«...а співчуття **було** для нього **мукою**...»* (с. 14); *«..Микола Хвиць сердився, він тоді **бухгалтером** у нас **був**. Степан лежав із заплющеними очима, обснований трубочками крапельниці, яка зараз **була** для нього єдиним **джерелом життя**»* (с. 192).

До неспеціалізованих аналітичних засобів дієслівної синтаксичної транспозиції, на нашу думку, варто зарахувати аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки, або так звані невластиві зв'язки. Ці зв'язкові елементи зазвичай трактуються як «гібридний тип слів, що поєднують у собі функції дієслова і зв'язки» [17, с. 191] і знаходяться на шляху до повної граматикалізації. Однак серед науковців немає єдиної думки щодо їхнього кількісного і якісного складу. Незважаючи на значні дослідження в цій сфері, все ще не визначений точний корпус невластиві зв'язок, які, окрім граматичної функції, надають присудковим іменам або прислівникам додаткові лексичні відтінки значення. Також не запропоновано чітких наукових критеріїв для

оцінки ступеня десемантизації дієслів [17, с. 191]. Тому наявні класифікації зв'язкових елементів є результатом суб'єктивних підходів до їх систематизації. До невластивих зв'язок зазвичай відносять дієслова на кшталт «ставати/стати», «лишатися/лишитися», «залишатися/залишитися», «виявлятися/виявитися», «називатися», «вважатися», «здаватися/здатися» [17, с. 191]. Наприклад у романі «Тінь сови» простежуємо наступне використання дієслівної зв'язки стати у поєднанні з іменником в орудному відмінку: «*Катерина розчинялася в коридорних лабіринтах, ніби й справді ставала невидимкою*» (с. 107); «*Він заробляв їх чесно, і після того, як став кандидатом наук*». (с.190). «*Стань блукачем, бродягою стань, та тільки не рабом домашнього мотлоху*». (с. 90), «*Дівчата вже дивувалися, що вона стала такою домосідкою, з кімнати ні ногою*». (с. 44). Тоді як у реченні: «*А це ось став на ремонт, то по зачастини приїхав*» (с. 54) - синтаксичний перехід іменника відбувається з використанням зв'язки та прийменниково-іменникової конструкції. Із зазначеного можемо зробити висновок, що при дієслівних зв'язках у складі складеного іменного присудка можуть використовуватися різні відмінкові форми з прийменником чи без, які у взаємодії зі зв'язкою набувають ознак присудка.

Іменник у присудковій позиції має велике морфологічне різноманіття, яке реалізується у відмінкових та прийменниково-відмінкових формах. З-поміж різноманітних відмінкових і прийменниково-відмінкових форм у функції присудка, зазвичай, закріпилися форми називного та орудного відмінків іменників, зрідка – знахідного з прийменником за. Особливості іменникової семантики зумовлюють функціонування однієї з трьох форм: називний найчастіше вживається на позначення постійної ознаки суб'єкта, орудний і знахідний із прийменником передають, зазвичай, непостійну або нехарактерну ознаку суб'єкта [18, с. 137], наприклад у романі простежуємо такі форми відмінків у поєднанні з дієслівною зв'язкою: «*...чи мав би радість від такої випадковості?*» (с. 32); «*Стань блукачем, бродягою стань, та тільки не рабом домашнього мотлоху*». (с. 90)- орудний відмінок

однини. Орудний відмінок також використано у реченнях: *«Підвіз то підвіз, але ж він був Степановим недругом ще відтоді, як той перекинувся на тракторі — вимагав для Степана найсуворішого покарання».* (с. 107). Загалом з виділених прикладів можемо стверджувати про частотне використання називного та орудного відмінка у складі складеного іменного присудка, де іменну частину сприймаємо як дію чи стан, що переносить іменник у категорію дієслова.

Звернімо увагу й на упущення дієслівної зв'язки бути у теперішньому часі у реченні: *Втішання — це вияв мудрості* (с.209), хоч зв'язка не виражена, проте іменник у формі називного відмінка відповідно до семантико-синтаксичного значення у реченні переходить у дієслово.

Уживання іменників у синтаксичній функції дієслів свідчить про їхню вторинність і похідність у межах первинного лексико-граматичного класу. Хоча іменники відрізняються від дієслів своїм лексичним значенням, вони набувають їхнього категорійного значення. У структурі речення вони встановлюють такі ж синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення з іншими одиницями, як і дієслова. При цьому іменникова форма зазнає лише синтаксичних змін, зберігаючи свою морфологічну належність до вихідної частини мови. Такий ступінь синтаксичних змін вважається початковим і неповним. Більшість вербалізованих іменників перебуває саме на синтаксичній стадії уподібнення до дієслів [18, с. 138].

Зокрема, І. Мельник звертає увагу на морфологічний ступінь транспозиції, відповідно до якого іменники часто служать дериваційною основою для двох семантичних класів дієслів: 1) дієслів, що утворені від іменників, які позначають істот; 2) дієслів, які походять від іменників, що позначають предмети. Дієслівні утворення першого семантичного класу мають загальне значення «бути кимось за професією, видом діяльності, соціальним або родинним статусом, виконувати дії, притаманні особі, яка зазначена в твірній іменниковій основі, або уподібнюватися до особи, описаної такою основою» [18, с. 140]. Основну частину цього класу

складають дієслівні транспозити, утворені від іменників, що позначають види діяльності та професії, за допомогою суфіксів -ува- і -и-, з яких перший є більш продуктивним. Наприклад у романі «Тінь сови» виділяємо такий транспозит у категорії видів діяльності: *«Ану покажи, що змайстрував»* (с. 264). Дієслово «змайструвати» походить від іменника «майстер», а отже відбувається перехід іменника у дієслово, під час якого іменник набуває морфологічного вияву дієслова.

До основного ядра досліджуваного семантичного класу зараховуємо також дієслівні транспозити, що позначають відносини між людьми та їх оточенням, і які походять від іменників, що вказують на конкретних осіб. Наприклад: *«Приїде з Надірою в Ташкент, погостюють кілька днів, а потім вони всі разом вирушать до Хорезму»* (с. 280). Подібно до попереднього прикладу, іменник «гості» транспозитується у дієслово «гостювати» й набуває його морфологічного вияву стану, виду та способу.

Процес морфологічного завершення дієслівної аналітичної транспозиції від іменників є складним і вибіркоким. Він зазвичай обумовлений специфікою семантики синтаксично вербалізованих іменників і обмеженим потенціалом дериваційних афіксів. Морфологізації зазнають переважно іменники, які позначають професії, види діяльності, уподобання, соціальне чи родинне становище, знаряддя та засоби праці. Найбільш продуктивним серед афіксальних засобів є дієслівний суфікс – ува [18, с. 141].

Зауважмо, що використання форми називного відмінка у невластивій для іменника формально-синтаксичній позиції, зокрема в дієслівній позиції як важливого компонента структури предиката, до якого належить дієслівна зв'язка «бути» у різних часових формах, що свідчить про синтаксичний перехід до сфери дієслова, а отже, відмінок виконує позавідмінкову функцію. У такій функції може виступати і форма орудного відмінка, для якого це також є вторинною та позавідмінковою функцією. При цьому відмінкове

закінчення нейтралізується у семантико-синтаксичному та формально-синтаксичному плані [25, с. 76].

Відповідно до зазначеного вище, іменникові форми, об'єднуючись з морфемою-зв'язкою «бути», а іноді з іншими напівзв'язками типу «ставати», «здаватися», «виявлятися» тощо, отримують синтаксичні властивості дієслова. Морфеми-зв'язки закріплюють парадигматичні характеристики, притаманні дієсловам, зокрема категорії часу, способу та особи, а також іноді виду., напр.: *Добрим він завжди **стає в пригоді***. (с. 12). У зазначеному прикладі простежуємо функціонування дієслівної напівзв'язки «ставати» з місцевим відмінком «в пригоді», що позначає прийменниково-іменникову іменну частину складеного іменного присудка. У наступному прикладі: «...*а співчуття **було** для нього **мукою**...*» (с. 14) синтаксичний перехід іменника в категорію дієслова відбувається у його поєднанні з дієслівною зв'язкою «бути», іменник у цьому випадку вживається в орудному відмінку однини. Зауважмо, що позиція іменника та дієслівної зв'язки не є сталою, тому іменна частина присудка у реченні може як перед, так і після дієслівної зв'язки.

Звернімо увагу на особливості синтаксичної трансформації у наступних реченнях, Наприклад: *«Терпи, **отаманом будеш**, - встромив і своє Пилип Затірка»* (с. 33); *«Улиту-знахарку дехто **вважав відьмою**, проте й шанували, бо вміла стара й недугу вигнати з чоловіка..»* (с. 33). Так, в обох реченнях іменники виконують синтаксичну функцію присудка, оскільки є частиною складеного іменного присудка. Варто зауважити, що іменна частина вказаних речень стоїть в орудному відмінку однини.

Зокрема, простежуємо й вживання початкової відмінкової форми іменника як частини складеного іменного присудка з невираженою дієслівною зв'язкою «бути» в теперішньому часі «є»: *«Ти ж казав, що ти **ворожбит!**»* (с. 24); *«Ти **відьма!**»* (с.17). Відповідно потрапляючи в позицію присудка, іменник набуває ознак дії чи стану, а не об'єкта чи суб'єкта, як у первинній семантико-синтаксичній функції додатка чи підмета.

Отже, у вербалізації іменників найтиповішою є його роль іменної частини у складеному іменному присудку, де іменник потрапляючи у позицію присудка змінює свою формально-синтаксичну роль додатка чи підмета і у наслідок взаємодії з дієслівними зв'язками набуває ознак дії чи стану. Найчастіше частиною складеного іменного присудка стають відмінкові форми називного та орудного відмінків, а також іноді й знахідного. Зокрема, перехід іменника в дієслово відбувається у певних категоріях, до яких відносимо професії та види діяльності, такий перехід відбувається з використанням дієслівних суфіксів –ува, -юва.

2.3 Адвербіальна транспозиція іменника

2.3.1 іменникова адвербіалізація за значенням

Адвербалізація іменників вказує на частиномовний перехід іменника у категорію прислівника. У художніх текстах зустрічається багато прикладів адвербіалізації іменників за трьома типами: синтаксичним, морфологічним та семантичним. Зауважмо, що іменник як самостійна частина мови, здатна виконувати роль обставини в реченні, закономірно вступає в процеси адвербіалізації. Перехід іменників у прислівники, що можна прослідкувати в контексті, супроводжується внутрішньою зміною загального значення предметності на ознаковість. В результаті новоутворене слово перестає відповідати на питання «що?» і втрачає здатність бути підметом або додатком у реченні [9, с. 24].

Найтиповішими транспозитами при адвербалізації іменника серед безприйменникових форм є форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний зі зникненням деяких функцій орудного відмінка, таких як позначення інструмента, знаряддя, причини, підстави, обмеження тощо, та з набуттям здатності вказувати на спосіб, що призводить до переосмислення відповідного слова і втрати ним предметності [1].

На нашу думку, форми орудного відмінка однини значно інтенсивніше залучені до цих процесів у порівнянні з множиною. Від орудного відмінка однини іменника виникли прислівники, такі як: галопом, горою, гуртом, гвалтом, духом, самотою, самотиною, світанком, світом, серединою, силою, скоком, скопом, слідом, смерком, смугою, сосонкою, спіраллю, стрибком, ступою, часом та інші. Їхній частиномовний статус у тлумачних словниках визначається по-різному. Це логічно, оскільки важко на певному етапі розвитку мови чітко визначити ступінь адвербіалізації конкретних іменникових словоформ [1].

До того ж, розрізняють два ступені адвербіалізації: «1) початкову, неповну, або синтаксичну, коли вихідна одиниця набуває лише синтаксичної функції прислівника, не змінюючи морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) завершену, повну, або морфологічну, коли вихідна частина мови набуває морфологічні властивості прислівника» [9, с. 32].

Звернімо увагу також на перехід іменника в орудному відмінку в прислівник у реченнях: «...збиралися в гуртожитку, зубрили, **гуртом** воно веселіше, й додому вона поверталася інколи дуже пізно» (с. 148); «Авжеж, — зрадив Сахіб, — можемо зараз **гуртом** і назвати» (с. 171). У зазначених прикладах іменник в орудному відмінку змінює свою семантику й має значення способу дії, а отже переходить в категорію прислівника.

Зокрема, адвербалізуватися можуть форми називного відмінка абстрактного іменника на позначення негативного поняття, наприклад у романі «Тінь сови» виділяємо такі: «Та найдужче з усіх він любить Уктама, може, таке й **гріх** казати, але він обожнює свого другого сина, зізнався Атаназар». (с. 197); «Ніби й не потрібне, та й викинути **шкода**, може, колись знадобиться» (с. 259). У зазначених прикладах іменники, переходячи в категорію прислівника, не змінюють морфологічного вияву, а тому транспозицію вважаємо неповною.

Звернімо увагу й на функціонування іменникових форм у знахідному відмінку однини, наприклад: «Та тут мудрості багато не треба. Кладеш на

стіл **крихту** хліба, **пучку** солі, печину — вуглину себто, потім на голку з ниткою наколюєшся» (с. 103). До вказаних транспозитів «крихту», «пучку» можна підібрати синонім «трохи». Іменникові форми зазначених слів траспозитуються у прислівник лише у формі знахідного відмінка однини, виконують синтаксичну функцію додатка та можуть мати залежні прикметники або займенники з прикметниковим типом відмінювання. Зокрема, у наведених прикладах транспозицію можемо вважати повною морфологічною, відповідно флексія «у» переходить у позицію суфікса.

За нашими спостереженнями, прислівники, утворені від іменників, зберігають зв'язок з вихідними словами. Перехід іменникових форм у прислівники має такі наслідки: 1) зміна частиномовного значення, на що вказує втрата предметності та набуття функцій ознаки дії); 2) втрата граматичних категорій роду, числа та відмінка; 3) зміна синтаксичної функції в реченні (з підмета або додатка на обставину чи предикатив), хоча іноді іменник може залишатися обставиною.

Найбільше випадків адвербіалізації, пов'язані саме з орудним відмінком, значення таких іменників переважно базується на метафоричному переосмисленні та набутті категоріального значення ознаки дії, при цьому адвербіалізовані форми зберігають здатність супроводжуватися означальними компонентами, на відміну від прислівників. Зокрема, транспозиції може зазнавати й називний відмінок іменника у словах з негативною конотацією.

Звернімо увагу також на нетипове функціонування іменника у ролі обставини. Така транспозиція властива для орудного відмінка, наприклад, у реченні: «Не дивись так на мене і не відмовчуйся, бо я тебе **силою** завезу!» (с. 9) – іменник вказує на семантичну категорію обставини способу дії, яка є властивою для прислівника, відповідно простежуємо синтаксичний перехід іменника в прислівник способу дії. Подібних транспозиційних змін зазнає іменник у реченні: «Воістину незбагненна ця штука любов, що приходить до людини **то мукою, то щастям**»; «Спершу **по**лем, а там **через** балку та

*понад річкою» (с. 112); ...»бо тими **знаками** розмовляє з людиною сама природа».* (с. 222)

Можливе використання й родового відмінка іменника, що у взаємодії з присудком набуває формально-синтаксичних ознак обставини: *«Каюся, пралісе, я завжди думав, що живу **по совісті й честі**, а цього виходить замало».* (с. 293)

Простежуємо й функціонування іменників у позиції уточнювальної обставини, наприклад: *«Як розкажую, як воно буває там **в армії**».* (с. 53) Зауважмо, що подібно до інших типів транспозицій, у цьому прикладі також використано місцевий відмінок однини, що у позиції після обставини «там» конкретизує місце «де саме?» - «в армії».

Отже, зближення іменника та прислівника можна пояснити їхньою здатністю виконувати роль обставини. Ця спільна синтаксична функція стирає чіткі межі між частинами мови та створює сприятливі умови для транспозиції іменників у прислівники. Під час цього процесу відбуваються зміни на всіх рівнях семантичної структури: формуються нові лексичні та категоріальні значення іменника, а також з'являються синонімічні та антонімічні зв'язки з прислівниками.

2.3.2 іменникові часові словоформи

У адвербіальній транспозиції простежуємо творення обставин часу через іменниково-прийменникові конструкції, наприклад: *Зайдіть **через тиждень!*** (с. 253); «...набагато пізніше, де**сь серед** безсонної **ночі..**» (с. 284). «**У суботу** зранку Муталіб, як завжди починавав на своєму повстяному килимку..» (с. 221); «Розповідали хлопці, розвантажуює вагони, і коли **через місяць** стрілись на вулиці, Катерина його насилу впізнала». Відповідно до виділених прикладів можемо зазначити, що найтипівішими прийменниками, які у поєднанні з іменниками функціонують у ролі обставин часу й переходять у категорію прислівника, є *через, серед* (діалектне), у.

Зокрема, у реченнях: «Я роздобув його телефон і одного осіннього **вечора** подзвонив йому додому». (с. 298); «...проте Муталіб ще якусь **хвилю** так і сидів незрушно з піалою в руці». (с. 150) – іменник потрапляє в позицію залежну від дієслова-присудка, й вказує на часові відношення, відповідно виконує функцію обставини часу.

Звернімо увагу також на перехід іменника у категорію прислівника часу у наступних прикладах: «і в Ургенч поїхати — каторга, інша річ пасти овець, а **вечорами** бавитися з дітками»...(с. 197); «...ось про що Клавдія Іванівна шепотілася цілими **вечорами** з Атаназаром...» (с. 220); «Сьогодні **ранком** я ходив аж до річки» (с. 10). У зазначених прикладах іменники є синонімічними до прислівників «ввечері», «вранці», проте у романі використана розмовна форма зазначених прислівників, що є похідною від іменників, тому можемо стверджувати про адвербіальну транспозицію цих словоформ.

Зокрема, словоформи орудного відмінка множини іменників, що піддаються процесам адвербіалізації, можуть набувати часових відношень. Таку транспозицію простежуємо у реченні: «...бо його Гюльнара ось-ось **днями** має народжувати шосте» (с. 212). Як видно з прикладу, на відміну від іменника, прислівник не може мати залежних прикметників або займенників з прикметниковим типом відмінювання. Проте у реченнях: «Усе

*дуже просто одноокий Єгям цілісінькими **днями** незрушно сидів під очеретяним дашком, який захищав його від спеки..»*(с. 200); *«Танув сніг, який цими **днями** ще тільки випав та так і не встиг улежатись..»* (с. 291) – іменники в орудному відмінку переходять в прислівник часу, проте частково зберігають свою семантику, оскільки можуть поєднуватися з прикметниками та займенниками.

Отже, іменник у поєднанні з прийменниками через, серед, у або ж без прийменника може переходити у категорію прислівника часу залежно від його синтаксичної позиції в реченні. Нами було виділено 12 прикладів адвербіальної транспозиції часу.

2.3.4 іменникові казуальні словоформи

Адвербіальна причинова транспозиція іменника здебільшого спричинена його синтаксичною позицією у реченні. Так, під час адвербіальної транспозиції іменник може виступати у ролі обставини причини й переходити у категорію прислівника, наприклад: *«..Цілуватися, **плакати від щастя**, і ніхто не побачить твоїх сліз»* (с.132); *«...що перегорить в Іринчиних грудях **од хвилювання**»* (с. 164); *«Тоді я аж синів **од безсилля**, так хотів довести їй, що земля кругла»* (с. 267); *«Катерина знала, що мусить щось сказати Степанові на прощання, щось таке, аби йому краще велося там **од її слів**»* (с. 49); *«...що перегорить в Іринчиних грудях **од хвилювання**»* (с. 164). Звернімо увагу, що виділені іменникові компоненти зазначених речень є іменниками родового відмінка з прийменником, які у залежній від присудка позиції набувають ознак обставини причини.

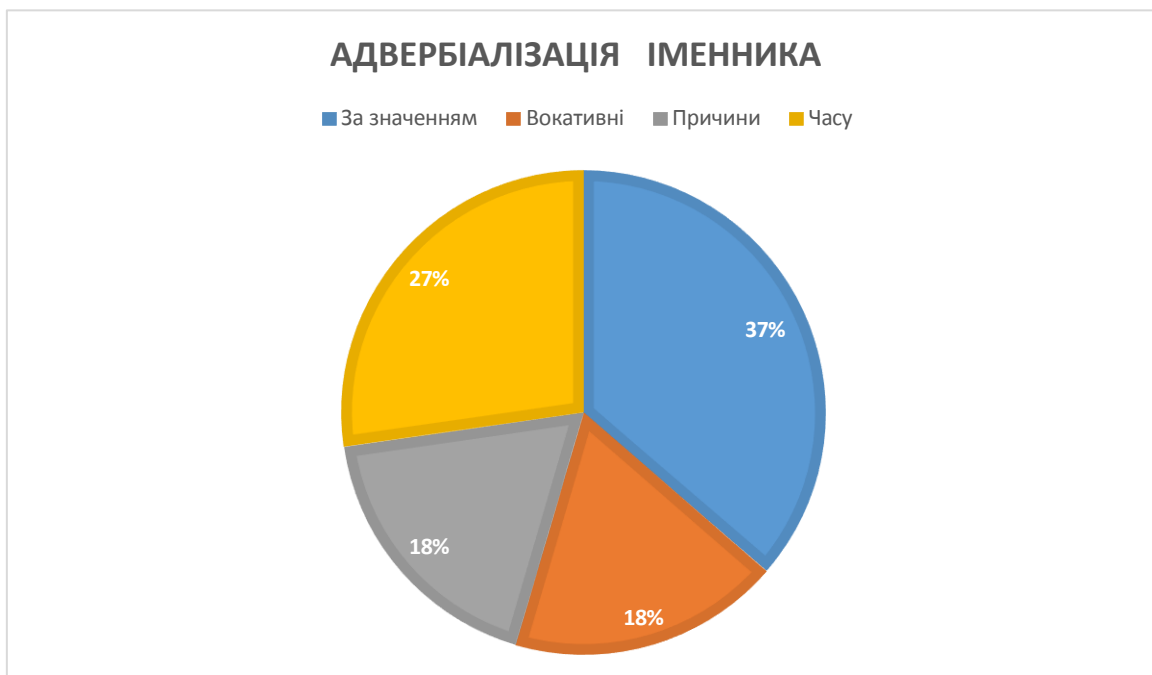
Зокрема, у творенні адвербіальної транспозиції причини можуть брати участь форми знахідного відмінка іменника з прийменником, наприклад: *«що зло неодмінно має бути покараним і покараним не **через** якийсь там **збіг обставин...**»* (с.32); *«Щедрику, покарай Пилипа Затірку, — подумки промовляв малий уночі, коли не міг заснути **через біль** у нозі».* (с. 35).

Простежуємо й використання еліптичних конструкцій, що сприяють економії мовних засобів, особливо в розмовному мовленні. Вони

використовуються мовцями інстинктивно, не порушуючи загального стилістичного тону та залишаючись стилістично нейтральними. Зокрема, під час синтаксичної транспозиції іменник в еліптичному реченні може виступати у ролі обставини причини, наприклад: *«Дехто думає, що це від жадібності»* (с. 76). У зазначеному прикладі простежуємо прийменниково-іменникову конструкцію, яка, перебуваючи в залежній позиції від синтаксично невираженого присудка еліптичного речення, функціонує у ролі обставини, а отже переходить у прислівник.

Отже, іменникові форми родового та знахідного відмінків у поєднанні з прийменниками від, од (від), через можуть виражати семантико-синтаксичні відношення обставини причини й, відповідно переходити у граматичну категорію прислівника. Загалом ми виділили 8 прикладів зазначеного типу транспозиції у романі В. Шкляра «Тінь сови».

Відсоткове співвідношення різних типів адвербіалізації представлене у Діаграмі 1. Відповідно можемо зробити висновок, що найпоширенішою є адвербіалізація за значенням (місця та способу дії) – 16 прикладів (37%), менш поширена часу – 12 прикладів (27%), вокативна та причинова зустрічаються рідше – виділено по 8 (18%) прикладів зазначених типів.

Діаграма 1

Висновки до Розділу 2

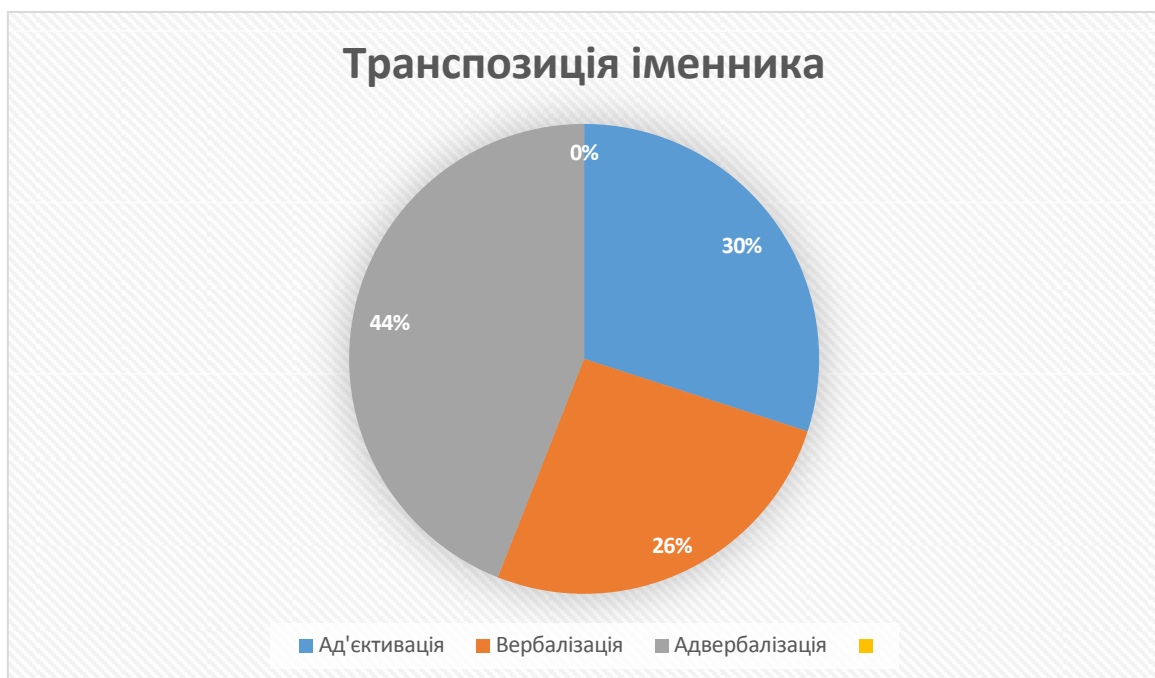
У цьому розділі ми зосередили увагу на різновидах транспозиції та їх функціонуванні у романі «Тінь сови» В. Шкляра. Підсумуймо результати.

Ад'єктивна транспозиція іменників зазвичай реалізується у формі родового відмінка без прийменника, хоча можливе й використання з прийменником, що передає різноманітні типи значень: посесивно-атрибутивне, локально-атрибутивне, відношення до об'єкта, а також синкретичні значення атрибутивності та зовнішніх ознак людини або цілого щодо частини. У романі В. Шкляра «Тінь сови» найбільшою за кількістю є група, яка відображає синкретичне значення атрибутивності та зовнішніх характеристик людини. У творі представлені два типи транспозиції: морфологізований та неморфологізований. Серед морфологізованих варіантів виділяються повні та неповні зміни, проте домінує неморфологізований тип, що обумовлено позицією іменника в реченні, яка сприяє процесу ад'єктивації.

Аналіз адвербіальної транспозиції дає змогу зробити наступні висновки. Найтиповішими транспозитами при адвербалізації іменника серед безприйменникових форм є форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний із зникненням деяких функцій орудного відмінка, таких як позначення інструмента, знаряддя, причини, підстави, обмеження тощо, та з набуттям здатності вказувати на спосіб, що призводить до переосмислення відповідного слова і втрати ним предметності. Зокрема, адвербіалізація пов'язана з синтаксичною функцією обставини. Під час цього процесу відбуваються зміни на всіх рівнях семантичної структури: створюються нові лексичні та категоріальні значення іменника, а також виникають синонімічні та антонімічні зв'язки з прислівниками. Адвербіалізація пов'язана з різними відмінками іменника, у тому числі й вокатив, де значення таких іменників здебільшого базується на метафоричному переосмисленні та набутті категоріального значення ознаки дії. При цьому адвербіалізовані форми зберігають здатність супроводжуватися означальними компонентами, на

відміну від прислівників. Крім того, транспозиції може зазнавати й називний відмінок іменника в словах із негативною конотацією. Серед прикладів адвербіалізації іменника у романі виділено значеннєву, вокативну, причинову та часову, які утворюються шляхом накладання на прийменниково-відмінкові форми іменника семантичних значень причини, часу, способі дії чи місця. Вокативна транспозиція характеризується метафоричним перенесенням, за якого кличний відмінок перестає виконувати функцію звертання та вказує на стан дії чи стосунків.

Загалом нами виділено ад'єктивну транспозицію іменника – 30 прикладів (30%), вербальну – 26 (26%), адвербіальну – 44 (44%) (Діаграма 2). Відповідно можемо зробити висновок, що найпоширенішим типом транспозиції є адвербалізація, а найменш поширеним вербалізація.

ВИСНОВКИ

У першому завданні ми схарактеризували поняття транспозиції, її ступенів та різновидів, а також специфіки транспозиції відмінкових форм іменника, можна зробити наступні висновки. Насамперед, узагальнюючи значення терміну «транспозиція», стає зрозумілим, що цей термін позначає процес переходу однієї частини мови в іншу в результаті функціонально-семантичних і синтаксичних змін. Такий перехід зумовлений кількома факторами: по-перше, недостатньою кількістю лексем для точного вираження думки; по-друге, прагненням до економії мовних засобів; і, нарешті, семантичним насиченням синкретичних утворень, які виникають у процесі цього переходу.

Транспозиція може розглядатися як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому розумінні вона включає будь-яке перенесення мовної форми з одного контексту в інший, що призводить до змін у її значенні або функції. У вузькому ж розумінні транспозиція стосується саме функційного переходу, коли одна частина мови безпосередньо перетворюється в іншу, змінюючи свою функцію в структурі речення.

У другому завданні визначено, що транспозиція охоплює три основні рівні: синтаксичний, морфологічний та семантичний, на яких відбуваються як морфологічні, так і неморфологічні зміни слів. Залежно від того, яка частина мови змінює свою категорію, виділяють такі типи транспозиції: субстантивація (перехід інших частин мови в іменники), ад'єктивація (перехід у прикметники), нумералізація (перехід у числівники), адвербалізація (перехід у прислівники), вербалізація (перехід у дієслова), прономіналізація (перехід у займенники) та інші.

Відмінкові форми іменників можуть переходити в інші частини мови як через морфологічні зміни, так і без них. Наприклад, перехід у категорію прислівників відбувається з використанням орудного, знахідного та родового відмінків, причому найбільш схильний до адвербалізації саме орудний

відмінок. Ад'єктивація відмінкових форм іменника найчастіше відбувається в межах давального та знахідного відмінків. Щодо переходу іменникових форм у позицію предиката, то він здійснюється не через морфологічні зміни, а синтаксичним шляхом, використовуючи допоміжні дієслова у поєднанні з іменниками в називному або орудному відмінках.

У третьому завданні описано ад'єктивну транспозицію іменників, яка зазвичай реалізується у формі родового відмінка без прийменника, хоча можливе й використання з прийменником, що передає різноманітні типи значень: посесивно-атрибутивне, локально-атрибутивне, відношення до об'єкта, а також синкретичні значення атрибутивності та зовнішніх ознак людини або цілого щодо частини. У романі В. Шкляра «Тінь сови» найбільшою за кількістю є група, яка відображає синкретичне значення атрибутивності та зовнішніх характеристик людини. Слід зазначити, що окрім родового відмінка, в ускладнених реченнях використовується і називний відмінок, який взаємодіє з керованим членом речення, переважно іменником. У творі представлені два типи транспозиції: морфологізований та неморфологізований. Серед морфологізованих варіантів виділяються повні та неповні зміни, проте домінує неморфологізований тип, що обумовлено позицією іменника в реченні, яка сприяє процесу ад'єктивації.

Аналіз вербальної транспозиції у четвертому завданні дозволяє зробити наступні висновки. У процесі вербальної транспозиції іменник виконує функцію присудка в прийменниково-відмінковій формі, що є вторинною. Коли іменник займає позицію предикатної синтаксеми, складений присудок у прийменниково-відмінковій формі поєднується з дієсловом-зв'язкою, утворюючи синтаксичну словоформу. Відповідно можемо зазначити, що у процесі вербалізації іменників найпоширенішою є їх роль як частини складеного іменного присудка. Коли іменник опиняється у позиції присудка, він змінює свою формально-синтаксичну роль з додатка або підмета на ознаки дії чи стану завдяки взаємодії з дієсловами. Зазвичай частинами складеного іменного присудка стають відмінкові форми

називного, орудного, а іноді й знахідного відмінків. Зокрема, перехід іменника в дієслово відбувається у певних категоріях, таких як професії та види діяльності, з використанням дієслівних суфіксів -ува та -юва, у наслідок яких іменники набувають морфологічного вияву дієслова.

У п'ятому завданні серед типів частиномовної транспозиції у романі «Тінь сови» нами схарактеризовано адвербіалізацію. Взаємодію іменника та прислівника можемо пояснити їхньою здатністю виконувати функцію обставини. Спільна синтаксична роль призводить до розмивання меж між частинами мови та створює умови, що сприяють переходу іменників у прислівники. У цьому процесі відбуваються зміни на всіх рівнях семантичної структури: виникають нові лексичні та категоріальні значення іменника, а також утворюються синонімічні та антонімічні зв'язки з прислівниками.

Зокрема, за нашими спостереженнями, прислівники, утворені від іменників, зберігають зв'язок із вихідними словами. Перехід іменникових форм у прислівники супроводжується такими наслідками: 1) зміною частиномовного значення, що виявляється у втраті предметності та набутті функцій ознаки дії; 2) втратою граматичних категорій роду, числа та відмінка; 3) зміною синтаксичної функції в реченні з підмета або додатка на обставину чи предикатив, хоча іноді іменник може залишатися в ролі обставини.

Найбільше випадків адвербіалізації пов'язано з орудним відмінком, де значення таких іменників переважно ґрунтується на метафоричному переосмисленні та набутті категоріального значення ознаки дії. При цьому адвербіалізовані форми, на відміну від прислівників, зберігають здатність супроводжуватися означальними компонентами. Крім того, називний відмінок іменника також може зазнавати транспозиції у словах з негативною конотацією. Відповідно за значенням нами виділено перехід іменника у прислівники місця та способу дії, які є найпоширенішими у романі «Тінь сови» В. Шкляра.

Зокрема, нами виділено також такі типи адвербіалізації як вокативну, причинову та часову. Так, іменникові форми родового та знахідного відмінків у поєднанні з прийменниками від, од (від), через можуть виражати семантико-синтаксичні відношення обставини причини й, відповідно переходити у граматичну категорію прислівника. Зокрема, іменник у поєднанні з прийменниками через, серед, у або ж без прийменника, виражаючи семантико-синтаксичні відношення часу, може переходити у категорію прислівника.

У свою чергу перехід вокатива іменника у прислівник відбувається шляхом метафоризації кличного відмінка, за якої він перестає виконувати функції власне звертання й вказує на стан чи спосіб дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус А. Відіменникові прислівники в староукраїнській мові. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/15569/1/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%83%D1%81.pdf> (Дата звернення: 12. 08.2024)
2. Борецький В. Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника: дис. Канд. Філол. Наук. Вінниця. 2008.170 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/41662/Boretskyi_dis.pdf?Sequence=1&isallowed=y (Дата звернення: 12.08.2024)
3. Борисенко Н. Проблема граматичної омонімії в сучасному мовознавстві. Науковий вісник Волинського держ. Ун-ту ім. Л. Українки. Вип. 4. 2007. – С. 7–10.
4. Вихованець І. Р. Адвербіалізація. Українська мова. Енциклопедія. Київ. 2000. С. 11.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. 400 с., с. 71
6. Вихованець І. Транспозиція українських відмінкових форм. URL: <https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/116409.pdf> (Дата звернення: 12.08.2024)
7. Вихованець І.Р. Транспозиція. Українська мова: Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.– 2-ге вид., випр. І доп. Київ. Вид-во «Укр. Енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 692.
8. Вінникова Т. Термінологічний апарат на позначення явища транспозиції частин мови. Science and Education a New Dimension: Phylology. 2013. Vol. 4. С. 122-124. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Vinnykova-T.S.-Terms-connected-with-the->

[researching-of-the-problem-of-parts-of-speech-transposition.pdf](#)

(Дата

звернення: 10.08.2024)

9. Глібчук Н. Адвербіалізація іменників як один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 57. С. 26–36. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/download/1977/2037> (Дата звернення: 12.08.2024)
10. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів слів. Теоретичні проблеми граматики. Донецьк : донду, 1995. С. 51–61
11. Костусяк Н. Синтаксична ад'єктивація відмінкових форм у сучасній українській літературній мові. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. №8. Т. 23-27. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/17914/1/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D1%81%D1%8F%D0%BA_2014_23-27.pdf (Дата звернення: 18.08.2024)
12. Костусяк Н. Синтаксична прикметникова транспозиція прийменниково-відмінкових форм іменників. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Вип. 44. 2014. С. 141-144. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/334784291.pdf> (Дата звернення: 17.08.2024)
13. Лабетова В. Потенціал прономіналізованих мовних одиниць у вираженні категорії означеності/неозначеності. Лінгвістичні дослідження: зб. Наук. Праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2018. Вип. 48. С.114-119. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/lingvistics/article/view/630> (Дата звернення: 20.08.2024)
14. Малюга Н. До питання про перехідність у системі частин мови. Філологічні студії. 2013. Вип. 9 Ч. 2. С. 88-98. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJR

[N&IMAGE FILE DOWNLOAD=1&Image file name=PDF/phst 2013 9\(2\)_15.pdf](#) (Дата звернення: 20.08.2024)

15. Мединська Н. Проблема транспозиції та аспекти її вивчення в сучасному мовознавстві. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=tdff 2016 22 8 (Дата звернення: 10.08.2024)
16. Межов О. Ад'єктивне функціонування іменників у синтаксичних словосполученнях. Філологічні науки. Мовознавство. Вип. 2. 2014. С. 143-148. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/5511/1/32.pdf> (Дата звернення: 10.08.2024)
17. Мельник І. Аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції. Науковий журнал. № 2/2014. С. 184-198. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4735/1/melnyk.pdf> (Дата звернення: 10.08.2024)
18. Мельник І. Відіменникова дієслівна морфологічна транспозиція в граматичній структурі української мови. Науковий журнал. №1. 2015. С. 137-149. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7040/1/137-149.pdf> (Дата звернення: 17.08.2024)
19. Мельник І. Проблема функціональної транспозиції в частиномовній концепції І. Вихованця. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1089/1/probl_funk_transp_Vyho_van.pdf (Дата звернення: 20.08.2024)
20. Назаренко І. Граматичні транспозити зі значенням дистрибутивності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. Наук. Пр. № 7. Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. С. 97–101.
21. Ожоган В. Транспозиційні процеси у складі прономіналізованих слів. Граматика слова і граматика мови: Зб. Наук. Праць. Донецьк: Дон ДУ, 2005. С. 94–114.

22. Ожоган В. Транспозиція незайменникових слів до займенникових. Лінгвістика. Випуск XXV. 2016. С. 16-21. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/706056bd-0c66-4693-b036-b24898b3a694/content> (Дата звернення: 17.08.2024)
23. Пасічник І. А. Проблема транспозиції в лінгвістичній літературі. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21421/25-Pasichnik.pdf?Seque> (Дата звернення: 10.08.2024)
24. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. – 711 с.
25. Симонова К. Транспозиція відмінкових форм іменника у новітніх дослідженнях з морфології. Магістеріум. Мовознавчі студії. 2011. Вип. 43. С. 74-80. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d8846856-654d-4932-b128-7778b22f3d97/content> (Дата звернення: 10.08.2024)
26. Соколова С. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. Канд. Філол. Н. Київ. 2009. 22 с.
27. Стовбур Л., Громаченко А. Граматична транспозиція поетонімів у творчості Ліни Костенко. Наукові записки міжнародного гуманітарного університету. Вип. 30. 2019. С. 199-202. URL: <https://docs.mgu.edu.ua/docs/konferencii/sborniki/sbirk302019.pdf#page=199> (Дата звернення: 20.08.2024)
28. Українська мова : Енциклопедія [редкол. : В. Русанівський, О. Тараненко (співголови), М. Зяблюк та ін.]. Київ: Українська енциклопедія, 2004. 824 с.
29. Ярошевич І. Ступені і різновиди міжчастиномовної транспозиції. Стратегії міжкультурної комунікації в мовній освіті сучасного ВНЗ. 2018. С. 181-185. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197268374.pdf#page=181> (Дата звернення: 20.08.2024)
30. Ярошевич І., Краснопольська Н. Усталення термінологійного апарату на позначення явища міжчастиномовної транспозиції (у системі

іменних частин мови). Південний архів. Вип. XCVI. 2024. С. 6-14. URL: <https://pa.journal.kspu.edu/index.php/pa/article/view/867/849> (Дата звернення: 20.08.2024)

31. Blake, B. J. Case Systems and Language Universals. Cambridge University Press. 2001.

32. Taylor, J. R. Cognitive Approaches to Case Systems. Oxford University Press. 2019

33. Haspelmath, M. Understanding Morphosyntactic Variation. Language Science Press. 2020.

34. Malchukov, A., & de Swart, P. Case, Animacy and Semantic Roles. John Benjamins. 2018

35. Harvey, M. Corpus Studies in Case Transposition. Linguistic Typology, 25(2), 2021. P.123-156.

36. Croft, W. Information Structure and Case marking. Journal of Linguistics, 58(1), 2022. P. 45-78.

37. Goldberg, A. E. Constructional Approaches to Case. Annual Review of Linguistics, 7, 2021. P. 123-145.

39. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : Підручник. К. : Вища шк., 2005. 286 с.

40. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова: Підручник. О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. 3-тє вид., перероб. К.: Либідь, 2005. 488 с.

41. Русанівський М. В. Частини мови. М. В. Русанівський. Українська мова: Енциклопедія: редкол : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. [2-ге вид., випр. і доп.]. К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 788.

42. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова [монографія] Флорій Баєвич. Львів: ПАІС, 2014. 288 с.

43. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. О.К. Безпояско. К. : Наук. думка, 1991. 171 с.
44. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження: [наукова монографія]. О.І. Бондар. Одеса: Астропринт, 1996. 192 с.
45. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. І.Р. Вихованець. К. : Наук. думка, 1980. 286 с.
46. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. І.Р. Вихованець. К. : Наук. думка, 1987. 231 с.
47. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. І.Р. Вихованець. К. : Наук. думка, 1988. 256 с.
48. Габай А.Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській мові. А.Ю. Габай. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 232 с.
49. Костусяк Н. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови. Наталія Костусяк. Українська мова. 2013. №4. С. 45-58.
50. Костусяк Н. Синтаксичне функціонування граматичних категорій Н.М. Костусяк. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Філологічна. 2012. Вип. 26. С. 150-152.
51. Кочерган М.П. Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зіставному мовознавстві. М.П. Кочерган. Мовознавство. 2007. № 4-5. С. 13-19.
52. Муқан Г.М. Перехідні явища в системі частин мови. Г.М. Муқан. Українська мова і література в школі. 1976. № 11. С. 15-22.

53. Ожоган В.М. Категорія числа відзайменникових іменників. Мовознавство. 1996. № 2-3. С. 55-60.
54. Ожоган В. Транспозиційні процес у складі прономінативних слів. В.М. Ожоган. Граматика слова і граматика мови. Донецьк : ДонНУ, 2005. С. 97-114.
55. Помірко Р.С. Граматична категорія числа та її семантико-словотвірна функція. Р.С. Помірко. Мовознавство. 1992. № 1. С. 70-74.
56. Попович М.М. Категорія означеності / неозначеності іменника в контексті теорії актуалізації Ш. Баллі. М.М. Попович. Мовознавство. 2001. №1. С. 58–66.
57. Рискаль Н.М. Синтагматичні зв'язки і парадигматичні відношення слів категорії стану. Н.М. Рискаль. Мовознавство. 1993. № 4. С. 53-57.
58. Борецький В.В. Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». В.В. Борецький. К., 2008. 24 с.
59. Джура А.С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». А.С. Джура. К., 2000. 19 с.
60. Назаренко І.О. Транспозиція граматичних форм іменних частин мови: функціональносемантичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». І.О. Назаренко. Запоріжжя, 2009. 20 с.
61. Шкляр Василь. Тінь сови: роман. Харків. КСД. 2015. 300 с.

